

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ ПРО ДАВНЬОЕЛЛІНСЬКІ ФІМІАТЕРІЇ ТА ЇХ ПРИЗНАЧЕННЯ**Марина Русяєва*****On Ancient Greek Thymiateria and Their Purpose******Maryna Rysiaieva***

The paper looks at the ancient Greek thymiateria and aims at finding data in literary, epigraphic and visual sources that would cast light on the use of thymiateria in private and public rituals of the VIIth century BC – IVth century AD. Systematic collection of data and its comparative historical analysis were in the core of the methodology. Among the main methods of analysing the collected sources, one should mention empirical, analytical, structural-typological and iconographical methods. A thymiaterion (an incense burner) is firstly mentioned in the Vth century BC in Herodotus' Historia. In centuries to come, the panhellenic name of thymiaterion would dominate and enter to Roman and Germanic languages. This device was used solely with fire, charcoal or heated pebbles to burn aromatic compounds, incense and aromatic plants and flowers in particular. Thymiateria didn't have any fixed shapes or sizes. In narrative sources, they were also named bomiskos, libanotis (libanotris), escharis, tripodiskos etc. In this paper, I examine the basic constructive elements of thymiateria. As visual sources and lyric poetry suggest, they were used in the archaic period. The earliest instance of the use of thymiateria in the ritual practice date late to the VIth century BC in the Phanagoria of the Bosphorus. The thymiateria is depicted on mostly in mythological scenes on the Athenian red-figure pottery late of the Vth – IVth centuries BC found in Panticapaeum and in the surrounding area. The Greek iconography of mythological scenes on the vases was clear for the locals. The majority of visual, numismatic and epigraphic sources that reveal the use of thymiateria on the Bosphorus are dating to the IVth–IIth centuries BC, when they were spread in Hellenistic Greece and, especially in sanctuaries of Delos. Although aroma was an essential part of thymiateria culture, only Orphic Hymns cast light on the use of particular incenses (in pure form or in compound) for each gods or heroes. One important question persists: which aromas were burnt in thymiateria and from which countries were they brought to Greece? From literary sources, we know that plant-based aromas, namely incense and myrrh were brought from South Arabia and Syria. Thymiateria were used during rituals in sanctuaries and temples, during religious processions, funerals, symposiums and wedding that were accompanied by aromatic smoke. The present essay should be regarded as a starting point for the further in-depth study of thymiateria from the Northern Black sea region and Olbia in particular.

Keywords: *thymiaterion, incense burner, frankincense (libanos, incense), myrrh (muron), the Northern Black Sea region, Bosphorus, Phanagoria, Athenian red-figure pottery of the 4th century BC, Attic West Slope Vase Painting, Hellenism.*

Вступ

В українській науковій літературі відсутні детальні пояснення терміна «фіміатерій» і пов'язаних із ним різних джерел і назв. До того ж, окремими авторами вони трактуються не однозначно, а іноді й помилково. Мета цієї статті полягає в аналізі давньоеллінських

фіміатеріїв та виявленні різноманітних відомостей про сферу їх використання у приватних і публічних ритуалах. У літературних та епіграфічних джерелах щодо цього збереглося досить мало свідчень, трохи більше образотворчих на різних пам'ятках мистецтва, зокрема в аттичному червонофігурному вазопису та скульптурі з Боспору Кіммерійського. Порівняно з ними переважають археологічні джерела в тих давньогрецьких містах, де фіміатерії так чи інакше не тільки застосовували в обрядах, а й самостійно виготовляли, часто запозичуючи і переробляючи доввізні зразки.

Давньоеллінські фіміатерії привертають увагу західноєвропейських вчених вже понад сто років. Першу спробу узагальненої класифікації як східних (єгипетських, асирійських, палестинських, фінікійських тощо), так і етруських, еллінських і римських курильниць зроблено Карлом Вігандом (Wigand 1912). На сьогодні існує лише одне фундаментальне дослідження, присвячене аналізу джерел, типології та використанню давньоеллінських фіміатеріїв (Zaccagnino 1998). Найціннішим у цій монографії є каталог курильниць, систематизований за типологією розробленою автором, та їх зображень на різних творах мистецтва, розділених за міфологічними сюжетами на різні іконографічні групи (Op. cit., p. 125–207). Проте до цього зводу не увійшла значна кількість матеріалу, зокрема з античних держав Північного Причорномор'я. Виявлені в них фіміатерії, а також інші образотворчі та епіграфічні джерела до тепер залишаються невивченими належним чином: не розроблено їх типологію, не виявлено локальні особливості використання, центри їх виготовлення та шляхи їх поширення. Здебільшого в публікаціях лише констатується факт наявності курильниці в тій чи іншій археологічній пам'ятці (Завойкин 2007; Завойкин & Кузнецов 2011), або в композиції на розписній вазі чи в скульптурному рельєфі, теракоті, ювелірному виробі (Савостина 2012; Трейстер 2008; 2015; Langner 2012; Reitzammer 2016; Stewart 1990).

Після монографії Крістіани Закканіно опубліковано не так вже й багато праць, в яких всебічно проаналізовано фіміатерії. Здебільшого це невеликі за обсягом статті у каталогах виставок чи наукових збірках, присвячених ароматам і парфумам у Стародавньому світі (Massar 2008) або узагальненому аналізу археологічних пам'яток (Di Lieto 2001; 2005; Zaccagnino 2001; Battiloro & Di Lieto 2005). Значно більше публікацій заторкують питання розвитку парфумерії та ароматів у Стародавній Елладі та Римі (зокрема, див. Петракова 2007; D'Acunto 2012; Loreto 2012; Squillace 2012; 2015). Та ця проблема невичерпна, як показують, зокрема, нещодавні виставки та їх каталоги. Також необхідно відзначити важливі узагальнюючі статті К. І. Зайцевої (зокрема, 1962; 1997), в яких систематизовано окремі категорії кераміки Ольвії Понтійської класичного та елліністичного періоду, у тому числі курильниці.

Актуальність цієї статті зумовлена заповненням своєрідної лакуни у вітчизняній та пострадянській археологічній та мистецтвознавчій науці, що сформувалася у галузі досліджень як фіміатеріїв і ароматних речовин для них, так і сфери їхнього використання. Обраний ракурс роботи і порушені питання дозволили проаналізувати різноманітні археологічні, образотворчі, літературні та епіграфічні джерела, що дотичні до фіміатеріїв та ароматних речовин, які в них спалюють, зокрема з Північного Причорномор'я.

Питання термінології

Найдавніша історична згадка про давньогрецький прилад для розкурювання ароматних речовин датується V ст. до н. е. і належить Геродоту. За українським перекладом А. О. Білецького його першого і добре відомого історичного твору цар міста Саламін на Кіпрі Евельтон присвятив курильницю (thymieterion — назва в іонійському діалекті) в Дельфі, «яка варта того, щоб її побачити, вона стоїть у скарбниці корінфян» (Herod. IV, 162, 8–10). Для

порівняння, згідно з російським перекладом, Евельтон «посвятив в Дельфи замечательную кадилъницу, находящуюся в сокровищнице коринфян» (Herod. IV, 162, 8–10: перевод Г. А. Стратановского).

Таке історичне свідчення може достовірно вказувати на те, що Геродот відвідував це славетне святилище Аполлона, де знаходилось чимало скарбниць із дорогоцінними дарунками богу-пророку, і наочно бачив цей фіміатерій. Вважається, що він являв собою визначний мистецький твір, найвірогідніше, з золота чи срібла, на який звернув особливу увагу історик. Також важливо, що термін *thymiaterion* як у вищенаведених, так і в західноєвропейських перекладах твору Геродота, означає курильниця, кадилъница, кадило — прилад для розкурювання відповідної речовини для отримання ароматного диму.

У подальшому в літературних джерелах IV–I ст. до н. е. відзначено загальногрецьку назву *thymiaterion* — фіміатеріон (наприклад, див.: Thukid. VI, 46, 3; Andokid. IV, 29; Demosth. XXIV, 183; Diod. Sic. II, 9, 7–9; XIII, 3, 1–3). Ця назва увійшла і в західноєвропейські мови. Крім того, в писемних різночасових джерелах зафіксовано й інші назви: *bomiskos* — вівтарик, *libanotis* (*libanotris*) — курильниця від *libanos* (ліванського ладану), *escharis* — маленька жаровня, *tripodiskos* — маленький триніжок, на який встановлювали посудину для спалювання ароматної смоли (з літературою детальніше див. Zaccagnino 1998, p. 41–48).

Всі ці терміни можуть вказувати на те, що при відсутності спеціальних фіміатеріїв їх могли замінити іншими приладами, які згідно з основною функцією культових жертвників із використанням вогню, виготовляли в зменшеному вигляді й отримали відповідну назву в окремих містах. Близький до *libanotis* термін у значенні розкурювання ладану частково зберігся в мармуровому уставі містерій II ст. н. е. в Фанагорії на Таманському півострові (КБН 1005).

Вже досить давно, — спочатку російські, а потім і українські вчені, — використовують коротшу і легшу для вимови назву «фіміатерій», а найчастіше переклад — «курильниця, кадилъница, кадило». Такі терміни можна вважати вже традиційними в науковій літературі, хоча достовірніше було б вживати ближчу до давньоеллінської — «тиміатеріон» або «тиміатерій». Однак навряд чи варто порушувати традиційну та усім зрозумілішу термінологію в цій статті.

Отже, фіміатерій — це курильниця або кадило. Назва походить від давньогрецького дієслова *thymiao* — курити, спалювати яку-небудь пахучу речовину, від нього також і *thymiata* — куріння і паління ароматів. Входить в українську мову як *фіміам* — запашна речовина для окадження, благовонний дим, що виникає при спалюванні цієї речовини, здебільшого ладану та духмяних висушених трав і квітів.

Фіміатерії використовували тільки при застосуванні вогню, найчастіше тліючого (жевріючого) вугілля або розпечених дрібних камінців чи гальки. Вони не мали канонічних форм і розмірів (Іл. 1). За однією з відомих класифікацій давньогрецьких фіміатеріїв К. Закканіно визначено 17 основних типів, які включають понад 30 варіантів (Zaccagnino 1998, p. 67–100; tav. 2–3). Переважно це різноманітні чаші, встановлені на низьких чи високих циліндричних підставках з стійкими круглими базами або триніжками. Знайдено й інші типи, в тому числі в полісах Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії, звідки походять простіші прилади для розкурювання, значна частина яких також не відзначена у вищезгаданій праці (наприклад, див.: Зайцева 1962; 1997).

На сьогодні в літературі існує певна термінологічна плутанина щодо позначення різних складових частин фіміатерія. Наприклад, верхня частина курильниці, де розташовано розжарене вугілля, куди сиплють зерна ладану або інші пахощі, може мати назву: чаша, чашечка, таз, тарілка, блюдце тощо. У цій статті частково використано назви окремих конструктивних елементів фіміатеріїв, запропонованих Марко Ді Ліето. Зокрема, він поділяє

курильницю на дві складові частини: таз і опору-підставку. Опора розділена на стрижень (стебло або фуст) і базу. Вона може бути суцільною або порожнистою. Верхня частина опори завжди має менший діаметр, база – найбільший. Інколи стрижень з'єднано з базою вигнутим плечем (Di Lieto 2005, р. 360–361). У цій публікації щодо верхньої частини фіміатерія використано термін чаша, а бази окремих коштовних металевих курильниць в залежності від форми названо трапецієподібними підставками або триніжками. Також в Елладі, починаючи з VII ст. до н. е. відомі складніші фігуративні опори-підставки фіміатеріїв, чашу яких підтримували статуетки богинь (Ніке, Артеміди, Тіхе тощо) або інших міфологічних персонажів (Zaccagnino 1998, р. 49; Colonia 2006, р. 269–271; Ferruzza 2016, р. 180–187).

До одного з головних елементів конструкції фіміатерія належали наскрізні отвори в різних місцях цих приладів. Чимало фіміатеріїв мають конусоподібні кришки з маленькими дірочками для повільного виходу і розсіювання ароматного диму в повітрі. При відсутності останніх припускається, що ці прилади виготовляли з нетривких матеріалів, у тому числі у техніці плетіння для одноразового або нетривалого часу використання. Найпристосованішими і найбезпечнішими для носіння в руках були товстостінні керамічні й високі багатоярусні металеві фіміатерії.

Аналогічні за формою прилади, в яких відсутні залишки золи, вугілля, зотлілих речовин, тріщин, кіптяви, сажі від горіння, а головне, наскрізні спеціальні отвори для виходу диму, дослідники найчастіше відносять до вотивних пам'яток, а також до псевдофіміатеріїв, тому що їх не застосовували за прямим призначенням.

Зображення фіміатеріїв на давньогрецьких пам'ятках мистецтва

Елліни, запозичивши фіміатерії у персів та фінікійців, почали використовувати їх з VII ст. до н. е. Адаптувавши фіміатерії до своїх традицій, вони поступово поширили їх серед численних мешканців античних міст разом із ароматними речовинами. Духмянний запах супроводжував молитовні звернення еллінів до різних богів, жертвоприношення і лібації в святилищах, при проведенні релігійних свят і процесій, а також на весіллях і симпосіях, але значно менше під час поховальних обрядів. Чимало курильниць присвячували як вотивні

Іл. 1. Теракотові фіміатерії: 1. Апулія. Стиль Гнафія. 325–300 рр. до н. е. Метрополітен музей, інв. 06.1021.220; 2. Ніке, що підтримує чашу фіміатерія. Сицилія. 500–475 рр. до н. е. Гетті музей, інв. 86.AD.681; 3. Ольвія. 350–300 рр. до н. е. Державний Ермітаж, інв. Ол.-4836.

дари в храми і ставили в домашніх святилищах. Однак, зображення спеціальних приладів для розкурювання ароматних речовин у давньогрецькому мистецтві архаїчного періоду порівняно рідкісні, хоча й різноманітні за формою, висотою, декором і матеріалами (глина, бронза, срібло, золото, камінь) (детальніше з літературою див. Zaccagnino 1998, р. 33–207, tav. 2–3; Massar 2008, р. 191–204).

Можливо, зображення одного із найраніших екземплярів збереглося на уламку клазоменської гідрії середини VI ст. до н. е. (Wigand 1912, р. 40, pl. III, fig. 72; Zaccagnino 1998, р. 125, RT 1). На ньому намальовано Гермеса з кадудеєм як вісника богів,

який підносить однією рукою порівняно складної конструкції срібний фіміатерій на високій ніжці з конічною кришкою божественній або царській парі, що сидить на троні. Гіпотетично перед нами міфологічна сцена з троянським царем Пріамом і його дружиною Гекубою перед весіллям сина Гектора з нареченою Андромахою, оспіваною Гомером в «Іліаді» (Simon 1998a, S. 142, Abb. 35).

Таке припущення зроблено на підставі уривку з вірша славетної лесбоської поетеси Сапфо VII ст. до н. е.: «...закурилися ладаном / У радості жони закричали, старші які, / Голосно чоловіки пеан затягнули чарівний, / Звали вони Дальновержця, прекрасного лірника, / Славили рівних богам Андромаху і Гектора» (Sappho. fr. 118). Ці рядки підтверджують застосування ладану для розкурювання в фіміатеріях вже в VII ст. до н. е. не лише в святилищах, але й під час весільних обрядів, де спершу звертались до Аполлона в іпостасі найкращого стрільця і музиканта. Саме Аполлону в Дельфійському і Делоському святилищах приносили в дарунок коштовні металеві фіміатерії разом із ладаном не тільки елліни, а й заможні еллінізовані жителі варварських країн особливо після завоювань Александром Македонським східних народів.

Зрозуміло, між дорогими металевими, найчастіше храмовими, і простішими домашніми та поховальними керамічними фіміатеріями були значні відмінності. Зображення різноманітних типів і варіантів курильниць зафіксовано в сакральних сценах у присутності божеств та інших персонажів на чорно- і червонофігурних вазах і в скульптурі здебільшого класичного та елліністичного періодів (з літературою детальніше див. Wigand 1912, S. 30–90, Taf. I–VI; Stewart 1990, fig. 308, 792; Simon 1998a, S. 133–138, Abb. 32, 33, 37; Zaccagnino 1998, p. 125–172; Massar 2008, p. 192–204) (Іл. 2). За окремими джерелами також встановлено, що в давньоеллінському середовищі вже з другої половини VI ст. до н. е. почали виготовляти правильні за формою прості фіміатерії в основному з циліндричним стрижнем на круглій базі і глибокою чашею, яку накривали конічною продірявленою кришкою з шишкуватою ручкою зверху (RE 1998, S. 712; Zaccagnino 1998, tav. 2, C 1).

Складніші за конструкцією фіміатерії у формі високого стрижня з кількома настромленими дисками і чашами у верхній частині показані також на червонофігурних арибалічних лекіфах IV ст. до н. е., на яких вазописці змалювали окремі сцени з розкурюванням фіміаму в культових обрядах (Massar 2008, p. 192–194, fig. 1; 4). Такого ж типу керамічні та рідкісні теракотові фіміатерії знайдено при розкопках в Афінах, Корінфі, Олінфі, Еретрії (Zaccagnino 1998, p. 177–178, tav. 2, A 3; tav. 5). Зображення схожого фіміатерія з високим циліндричним стрижнем з дисками перед культовою статуєю Посейдона з тризубцем у руці викарбувано на срібному статері м. Посейдоній (Пестум) близько середини IV ст. до н. е. (Simon 1998b, S. 75, Abb. 88).

Іл. 2. Жінка, що розкурює фіміам.
Т. зв. Трон Людовізі. Мармур.
Близько 460 р. до н. е. Рим, Музей
Терм, інв. 8570 n2.

Коли саме фіміатерії почали застосовувати в різних ритуалах у містах Північного Причорномор'я достовірно невідомо, за винятком хіба що Фанагорії. При розкопках найдавнішої споруди побудованої в третій чверті VI ст. до н. е. в центральній частині цього міста на долівці виявлено фіміатерій і фрагменти теракотових статуеток: дві типу «богиня, що сидить на троні» і одну – «дівчина, що стоїть з птахом у руці» (Завойкин, Кузнецов 2011, с. 190–192, цв. вклейка рис. 5; Пантикапей... 2017, с. 210, №51). Всі ці знахідки, згідно з аналогіями, продатовано третьою чвертю VI ст. до н. е. На їх підставі дослідники резонно припускають, що споруда мала культове призначення і збудована в період заснування Фанагорії.

Для цієї статті особливий інтерес становить фіміатерій висотою 13 см. Це прикрашена лаковими смугами чаша іонійського типу на високій ніжці (Іл. 3). Попередньо А. А. Завойкін відзначав, що поряд із теракотами на горілому прошарку «лежала очень своеобразная ионийская полосатая чаша на высоком расширяющемся поддоне, относительно небольшой вместимости, не имевшая лакового покрытия внутри (видимо, не бытового назначения)» (Завойкин 2007, с. 53, прим. 42). За характерними ознаками її можна віднести до другої–третьої чверті VI ст. до н. е. (Пантикапей... 2017, с. 210, № 51). На жаль, автори розкопок і публікацій не представили детальнішої характеристики цієї чаші в якості курильниці.

В теракотових статуетках із найранішої культової споруди Фанагорії можна вбачати елевсинську божественну пару Деметру і Кору і близьку до них Афродиту. Найбільшою мірою їх шанували саме на території Фанагорійського поліса. Релігійні свята та обряди цих богинь часто супроводжував ароматний дим із фіміатеріїв у багатьох античних містах. Знахідка такої архаїчної курильниці типу іонійської чаші (іоніан сир) при розкопках культової споруди в Фанагорії поки що є найранішою у Причорномор'ї.

Різноманітні чаші на високих ніжках пізнішого часу, які планується проаналізувати в наступних публікаціях, використовували для розкурювання ладану чи іншої ароматної рослинної смоли при проведенні приватних і публічних ритуальних церемоній протягом багатьох століть як в цьому регіоні, так і в численних областях античної ойкумени з кінця VI по II–I ст. до н. е. Окремі керамічні і, – значно менше, – дорожчі металеві екземпляри, – заввишки близько 15 см, – знайдено в Афінах, Аргосі, Корінфі, Олінфі, Додоні, Хіосі, Еретрії, Трої, Великій Греції (Калабрії і Кампанії), а також на Боспорі, зокрема у Фанагорії (з літературою детальніше див. Zaccagnino 1998, p. 78, RT 472–516; ST 113–145).

Найкращим прикладом застосування фіміатеріїв у культурах елевсинських богинь є прославлена «Цариця ваз» («Regina Vasorum») – гідрія останньої чверті IV ст. до н. е. з багатої гробниці поблизу давньогрецької колонії Куми в Італії з колекції Ермітажу (Peschlow Bindokat 1972, p. 102–105, V 135; LIMC IV, 1988, p. 878, no. 405, pl. 593; Clinton 1992, p. 78–81, 134, fig. 17–19; Leventi 2007, p. 118, fig. 9) (Іл. 4). На ній змальовано багатофігурну композицію з рельєфними яскраво розписаними і позолоченими фігурами божеств, які пов'язані з культом елевсинських містерій: Деметра, Кора-Персефона, Триптолем, Евбулей, Діоніс, Артеміда, Афродита та Афіна. У центрі фризу між Деметрою і Корою-Персефоною бачимо маленький глиняний фіміатерій з навхрест поставленими над ним двома миртовими гілками.

Іл. 3. Розписний фіміатерій типу *ionian cup*. Друга – третя чверть IV ст. до н. е. Фанагорійський археологічний музей, інв. ФМ-КП-11/1, А 1513

З неглибокої чаші з золотими кільцями на круглому піддоні низько клубочиться димок. Такого типу фіміатерії з ручками на вінцях є рідкісними археологічними артефактами (Zaccagnino 1998, p. 162, RT 458). Близькі за типом фіміатерії в середині II ст. до н. е. карбували на реверсі срібних монет Пантикапея (Анохин 1986, с. 66, № 164; Абрамзон & Кузнецов 2015, с. 107–108, рис. 41).

У зібранні аттичних ваз Ермітажу зберігається куплений на аукціоні в Парижі великий арибалічний червонофігурний лекіф з Аполлонії близько середини IV ст. до н. е., який розписав афінський майстер Аполлонії (за назвою міста) (з літературою див. Beazley 1963, 1482.6, 1695; LIMC I, 1981, p. 228, no 48a, pl. 170; Zaccagnino 1998, p. 140, RT 171; Massar 2008, p. 201, fig. 4; Reitzammer 2016, p. 52–55, fig. 7). На ньому змальовано одну з рідкісних багатофігурних сцен релігійного обряду, можливо, приватного з використанням фіміатеріїв на святі Адонії, присвяченого рано померлому Адонісу, який проводили в Афінах. В центрі композиції – Ерот з великими крилами, що спускається з високої драбини, тримаючи в руці за підставку фіміатерій у формі чаші з кільцями. Він простягає його закутаній в гіматій жінці, що стоїть перед ним із таким самим, але більшим за розміром фіміатерієм і намистом в руках. На них, сидючи на дифросі, дивиться Афродита в розкішному вбранні і коштовних прикрасах. Молода служниця, що стоїть поруч, можливо щойно випустила голуба, який ширяє над їхніми головами.

З іншого боку драбини жінка сидить на стільці, до ніжки якого внизу простягнув руку маленький жартівливий ерот. Схилившись до високої багатоярусної курилниці, лівою рукою вона тримає, мабуть, маленький вузлик, а двома пальцями правої руки кладе до чаші фіміатерія кульки ароматної смоли. Цей жест належить до одного з ілюстративних доказів існування маніпуляцій в обрядах із застосуванням кадильних (пор. Zaccagnino 1998, tav. 1; Massar 2008, p. 192).

Праворуч сидить дівчина, що грає на тамбурині повернувши голову в бік центральної сцени. Під її ногами стоїть ще один фіміатерій у вигляді кратера на високій ніжці, в який інша дівчина у довгому хітоні, схилившись над ним, кладе якусь речовину.

Можливо, аттичний вазописець в одній композиції на цьому червонофігурному лекіфі зобразив одразу три типи фіміатеріїв для того, щоб засвідчити їх застосування саме в культурі Адоніса. Адже в грецькій міфології це божество фінікійського походження, народилось з тріщини розколотого стовбура миррового дерева, на яке перетворили його матір Мирру. Співзвучне поєднання імені матері і дерева, з якого збирали духмяну смолу в східних країнах і краплі якої сприймали як його сльози (Ov. met. X, 500–502), має символічне значення.

Адоніса-дитину врятувала Афродита і передала його на виховання Персефоні до потойбічного царства. Однак в орфічному гімні Адонісу невідомий поет навпаки проголошує його народженням на ложі прекрасної Персефони, який колись жив у темному Тартарі (Orph. Hymn. LVI). Коли він став красенем, обидві богині його покохали і самостійно не змогли його поділити, поки Афродита не поскаржилась Зевсові. Олімпійський володар наказав, щоб Адоніс холодну третину року проводив у Персефони, теплу – разом з Афродитою, а останню третину – за власним розсудом. Однак незабаром, ще будучи юнаком, він загинув на полюванні від дикого кабана, насланого розгніваною Артемідією (Apollod. III, 14, 4; Ov. met. X, 300–524, 708–739; з літературою детальніше див. Грейвс 2005, с. 85–89; Reitzammer 2016, p. 12–29).

Культ Адоніса як вмираючого і воскресяючого божества природи, весняного відродження та родючості був популярним у фінікійському Біблосі та його околицях, а також в Сирії, Єгипті, на островах Кіпрі і Лесбосі. Використання фіміатеріїв і фіміамів мирри та ладану з Фінікії та Сирії сприяло поширенню його шанування в образі напівбога та коханого

Афродити і Персефони в Елладі в V ст. до н. е., але найбільше в елліністичний період (Reitzammer 2016).

В Елладі це свято не досягло статусу державного культу. В Афінах під час проведення свята Адонії, яке проходило у приватних будинках, один із обрядів якого супроводжував плач і поховальні пісні, виставляли в різних місцях зображення померлих (Plut. Alcib. 18). Фестиваль відбувався влітку (Reitzammer 2016, р. 20–21). Одним із символічних ритуалів свята було садження розсади, яку ставили на дах аби вона висохла на сонці, що наслідуює передчасну смерть Адоніса (Neils 2008, р. 245–246; Reitzammer 2016, р. 21–22). Це свято змальовано в комедії Аристофана «Лісістрата», яка мала другу назву «Adôniazousai» («Жінки на святі Адоніса») (Aristoph. Lysistr.). Якщо дійсно на лекіфі зображено один з епізодів афінського свята на пошану Адоніса в окремому будинку, то, найвірогідніше, це його підготування з розкуренням ароматної смоли в кількох фіміатеріях. У вищезгаданому орфічному гімні зазначено, що під час його шанування потрібно розкурити фіміам і різні аромати (Orph. Hymn. LVI). Загалом зображення свята Адонії в різних інтерпретаціях поширене в афінському вазопису та вотивних рельєфах IV ст. до н. е. (Reitzammer 2016, р. 52–55, fig. 1–20). Наголосимо, що одним з обов'язкових атрибутів цих різноманітних сцен є фіміатерії різної конструкції та інший посуд для пахоців, зокрема мирри. Деякі з них мають ту ж форму, що й поховальні фіміатерії з Ольвії Понтійської, які виготовляли ольвійські гончари.

Завдяки інтенсивним торговим відносинам з Афінами, які імпортували в грецькі міста Північного Причорномор'я безліч черно- і червонофігурного посуду, різьблену слонову кістку, на окремих екземплярах якого відтворено і сцени з фіміатеріями, можна припускати, що деякі громадяни і тут розуміли їх сакральне використання в культурах божеств. Найкращим прикладом своєрідного візуального розповсюдження чи можливого пропагування складніших ніж чашечки на ніжках конструкцій курильниць слугували їх поодинокі зображення на різних пам'ятках, знайдених у дуже віддалених один від одного античних регіонах, найбільшою мірою в багатих похованнях боспорської аристократії.

Приміром, складні металеві фіміатерії показані в різних сюжетних композиціях на червонофігурному посуді афінських вазописців кінця V – IV ст. до н. е. Кришку червонофігурної лекани з фіміатерієм, що стоїть між двома жінками, знайдено у Фанагорії. На думку Н. М. Лосевої, вона належить до кращих зразків кола вазописця Мідія останньої чверті V ст. до н. е. (Лосева 1968, с. 90–91, кат. 7, рис. 4.4). На пізньокласичній кришці лекани 350–340 рр. до н. е. Елевсинського майстра (або вазописця Марсія за П. Валаванісом) з Третього кургану некрополя Юз-Оба змальовано безперервний фриз із численними груповими сценами переважно молодих жінок у вінках і дорогому драпірованому вбранні з різними аксесуарами (Βαλαβάνης 1991, pl. 126; Виноградов 2012, с. 48, рис. 26; Petrakova 2012, р. 154–155, fig. 4). В центрі сидить дівчина в золотій діадемі з відкритою шкатулкою в

Іл. 4. Діоніс, Деметра і Кора Персефона поруч з фіміатерієм. Фрагмент розпису гідрії «Regina Vasorum» із Кум. Остання чверть IV ст. до н. е. Державний Ермітаж, інв. ГР-4593.

руках, мабуть, подарованою юнаком з посохом, що стоїть поруч, біля якого внизу примостився маленький грайливий ерот. Ліворуч служниця тримає перед її обличчям дзеркало.

Інші жінки займаються різноманітними справами: підготування води в лутерії, умащування пахощами рук, увінчування діадемою та вінком тощо. Урізноманітнюють і водночас ускладнюють композицію розпорошені по всьому фризу зображення: клітка з пташкою, качка, гідрія, кошик, герма Пріапа, яку дівчина збирається увінчати лавровим вінком, собака, що позад неї кидається на ерота з лутрофором в руках. Всі ці деталі дають підстави для неоднозначної інтерпретації розпису лекани, скажімо, підготування до шлюбу нареченої в гінекеї чи Афродити або елевсинських таїнств (з літературою див. Zaccagnino 1998, p. 143, RT 210; Massar 2008, p. 204).

Окремої уваги в розписі лекани заслуговують дві групи з позолоченими фіміатеріями.

1

2

Іл. 5. Парис і Єлена. Червонофігурні аттичні гідрія (1) і арибалічний лекіф (2) вазописця Єлени. 380–350 рр. до н. е. П'ятий курган некрополя Юз-Оба. Державний Ермітаж, інв. ЮЗ-О.26 (1) і ЮЗ-О.27 (2) (за Атлас ОАК 1861).

Перший з них з конусоподібною чашею, трьома круглими дисками і двома ручками на стрижні з високою трапецієподібною підставкою стояв внизу між двома дівчатами. Перша з них, стоячи, виймає обома руками гіматій зі шкатулки, яку тримає над курильницею друга дівчина, що сидить. У такому завуальованому зображенні не можна стверджувати, чи містилася в шкатулці ароматна речовина для розкурювання. Неподалік стояв ще один фіміатерій такої ж конструкції, але з чотирма дисками. Його розташовано майже впритул до стільця, на якому сидить дівчина з еротом біля ніг, і двома служницями, що прикрашають її голову діадемою і розправляють на спині довгі пасма волосся.

Загалом на кришці лекани змальовано й інших еротів із позолоченими крилами, які, найвірогідніше, як і численні аксесуари та жіночі заняття, символізують підготування

нареченої в гінекеї до весільного обряду. Афінські вазописці зображали різного типу художні композиції в червонофігурній техніці на багатьох леканах IV ст. до н. е. Завдяки імпорту цього посуду для зберігання прикрас жінки з аристократичних родин могли дізнатися, як саме варто готуватися до весілля та які аксесуари при цьому використовувати. Одним із засобів для проведення урочистих обрядів слугували фіміатерії, духмяний дим з яких піднімав настрій, підкреслюючи зв'язок з богинею кохання Афродитою та її постійними супутниками еротами.

Крім того, слід згадати ще три міфічних сюжети, які є своєрідними ілюстраціями до поеми «Кипрії». Кінцем V ст. до н. е. датуються різьблені по слоновій кістці пластини, що колись прикрашали розписний саркофаг з кургану Куль-Оба, де серед різних сцен відтворено

суд Париса. На окремих фрагментах цієї композиції збереглися деталі курильниці складної конструкції на високій опорі (Передольская 1945, с. 75; LIMC II, р. 135, nr. 1419; Zaccagnino 1998, р. 156, RT-397).

В насипі П'ятого кургану некрополя Юз-Оба знайдено червонофігурні фрагментовану гідрію та арибалічний лекіф розписані майстром Єлени (датується у межах 380–350 рр. до н. е.). На кожній з ваз у багатофігурних композиціях головним персонажем виступає син троянського царя Парис в розкішному східному костюмі (з літературою див.: Schefold 1934, S. 20, №159; 32–33, №291; LIMC I, р. 511, nr. 65; Zaccagnino 1998, р. 135, RT 103–104; Виноградов 2012, с. 59, рис. 39; 40; Petrakova 2012, р. 154, fig. 3; Langner 2012, р. 41–43, fig. 10–11; Ягги 2012, с. 30–32).

На гідрії він просить руки прекрасної спартанської царівни Єлени – найвідомішої призвідниці Троянської війни (Hom. Il. VII, 345–364; Eur. Troad. 983–997) (Іл. 5, 1). Накритий конічною кришкою фіміатерій, який зберігся частково, був підготовлений до куріння ладану. Він мав дещо іншу форму чаші, ніж на кришці лекани, описаної вище. Дівчина в багатому вбранні стояла поруч із ним, за спиною Париса, і, можливо, робила узливання в його чашу з ойнохої. Це припущення зроблено на підставі гіпотези К. Закканіно про наскрізний отвір в чаші і опорі окремих артефактів, які давали можливість наливати у них рідкі пахощі під час лібації, що призначалися для хтонічних божеств (Zaccagnino 2001, р. 174–183). Вироби з такими конструктивними елементами відомі за археологічними розкопками (наприклад, див.: Battiloro & Di Lieto 2005, р. 153–154; Di Lieto 2005, р. 374). Тоді, ймовірно, на гідрії з Юз-Оби афінський вазописець намалював лібацію у псевдофіміатерій, яка є алюзією на трагічні наслідки Троянської війни.

На арибалічному лекіфі з цього ж кургану змальована сцена, яка є нібито продовженням попереднього сюжету (Іл. 5, 2). Оголена Єлена, стоїть на квадризі повернувшись до Париса, за спиною якого ширяє Химерос, що уособлює пристрасть царевича. Афродита – прихильниця Париса, у супроводі ерота, що летить з шлюбними факелами, стоїть перед ними на низькому п'єдесталі. У правій руці вона тримає фіміатерій з відкритою чашею, а в лівій – кришку від нього або ж фіалу. Інший фіміатерій стоїть попереду квадриги поряд з Гермесом, який стримує коней, також виступає заступником Париса. Обидва фіміатерії схожі між собою. Вони встановлені на високу трапецієподібну підставку, мають стрижень сплетений з овальних ажурних секцій, між якими нанизано диски (три – на ручному і чотири на другому).

Різні за формою фіміатерії зображено й на інших червонофігурних вазах з міфічними сценами, які походять з боспорських курганів. За типологією К. Закканіно, як і попередньо розглянуті, вони віднесені до різних типів і варіантів (з літературою див. Zaccagnino 1998, р. 135, 140, 162–163, 178; tav. 2: tipo E, var. E 1; I, I 1; I2: C, C 2).

Більше того, рідкісний сюжет прикрашає афінську червонофігурну ойнохою з позолотою другої чверті IV ст. до н. е., яку, найвірогідніше знайдено у багатому боспорському похованні. Дві дівчини в золотих калатосах танцюють обабіч золотого триніжка, встановленого на постаменті у формі дорійської колони. Ця сцена інтерпретується як ритуальний танець калатисток – жриць або учасниць культових церемоній при шануванні різних божеств, переважно Деметри за характерним для її іконографії головним убором – калатосом (детальніше див.: Шедевры... 2011, с. 202–203, № 67) (Іл. 6).

Триніжок може вказувати також і на те, що афінський вазописець змалював танець у святилищі Аполлона в Дельфах, де знаходився не лише цей славнозвісний панеллінський символ бога-пророка, а й зберігалися вотивні триніжки як вотивні дарунки. Найвищого розвитку, наприклад, набуло виробництво різноманітних типів бронзових триніжків релігійного і побутового призначення в Етрурії, де майстри за первинними грецькими

зразками в пізньоархаїчний час досягли значних успіхів в їх виготовленні з декоративно-орнаментальними і скульптурними мотивами. Вони користувались попитом в багатьох областях (з літературою див. Ambrosini 2013, р. 17–20). Але найпопулярнішими в Елладі в усі часи були прості триніжки, які використовували як для вотивних дарунків у святилища різних божеств, так і в домашніх умовах. Це підставки для круглодонних ваз, жаровень, курильниць, вівтариків тощо. Отже триніжок в «сцені калатисток» на боспорській ойнохої можна трактувати з різних точок зору.

Слід зазначити, що обабіч від колони між фігурами дівчат-калатисток стоять високі однакової форми позолочені фіміатерії. Тонкий циліндричний стрижень з чашею і трьома горизонтально настромленими дисками встромлено у прямокутну базу на трьох розпорках внизу – тобто у низький триніжок. Верхні чаші-курильниці мають чітко визначені вінця. Один з фіміатеріїв має декоративне оздоблення у верхній і нижній частині фуста у формі видовженого листа чи пелюсток квітів.

Сцени танцю серед фіміатеріїв відомі не тільки в аттичному вазопису, але й на коштовних ювелірних прикрасах. Зокрема, калатисток разом із танцюючими менадами та фіасом Діоніса викарбовано на золотій діадемі кінця IV ст. до н. е. з некрополя Амфіполіса. На цьому мініатюрному багатофігурному фризі бачимо високі металеві курильниці на товстих стрижнях з кількома дисками і масивними чашами.

Іл. 6. Танець калатисток перед триніжком і фіміатеріями.

Червонофігурна аттична ойнохоія. Друга чверть IV ст. до н. е. Музей образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна, інв. П 16 625 (за Шедевры... 2011).

Отже, аналіз наявних на сьогодні матеріалів з археологічних розкопок переконує в тому, що в сюжетно-тематичному репертуарі імпортованої до Боспорського царства аттичної кераміки IV ст. до н. е. надзвичайно поширене зображення фіміатеріїв у різних контекстах. Основна кількість червонофігурних ваз, які, можливо, спеціально виконано найкращими вазописцями, знайдено на території Пантикапея і околиць у похованнях боспорської аристократії IV ст. до н. е. (Виноградов 2012, с. 130–135). Наявність у П'ятому кургані Юз-Оби розписного посуду з однаковими міфологічними персонажами (Парис і Єлена) свідчать про особливий інтерес до цієї теми з боку покупця чи замовника.

Та найцікавіше полягає ще й в тому, що майже аналогічні за формою фіміатерії зафіксовано в архітектурній скульптурі пізнішого часу, зокрема, на мармуровому архаїстичному фризі з Азійського Боспору поблизу Фанагорії. Від нього збереглося три окремих фрагментованих блоки, які були знайдені впродовж 1970–1983 рр. (два на виноградниках, третій в станиці Тамань). Незважаючи на їх значну розкиданість (в межах 30 км), на думку дослідників – це єдиний фриз, який, можливо, прикрашав пропілеї – парадний вхід до теменоса з храмом. Рельєфи датуються 200–150 рр. до н. е. і виготовлені на зразок одного з фризів IV ст. до н. е. в Середній Греції (з літературою детальніше див. Шедевры... 2011, с. 290–293, № 107; Савостина 2012, с. 246–257, 6.34–6.36).

На барельєфному фризі збереглося зображення десяти фігур німф, які йдуть одна за одною, тримаючись за руки. Церемоніальний характер одягу дівчат, що виник у ранньокласичний час, свідчить про ритуальне зображення процесії. На торцях двох плит висічені рельєфні зображення високих фіміатеріїв, які за конструкцією схожі з

вищенаведеними (іл. 7). На трапецієподібній базі з розпорками встановлено центральний тонкий стрижень з трьома, нанизаними на нього горизонтальними дисками і верхньою чашею. Поміж середнім і нижнім дисками до стрижня прикріплено дві вертикальних овальних ручки. В одному випадку (блок В) процесію німф спрямовано в бік фіміатерія, в іншому (блок С) – у протилежний.

Такі багатоярусні металеві фіміатерії, в яких спалювали благовонну суміш, найчастіше використовували під час процесій та обрядів у святилищах (Савостина 2012, с. 257). Подібного типу курильниці з високими циліндричними стрижнями з нанизаними на них дисками і чашами або іншими посудинками у верхній частині зображено в сценах із різними божествами на червонофігурних вазах афінськими та етруськими вазописцями здебільшого у IV ст. до н. е. (Schefold 1934; Сидорова, Тугушева, Забелина 1985, № 60 (117–119); Zaccagnino 1998, р. 135–147). Вони характеризуються різними розмірами, подекуди до 1,5–2 м у висоту та ручками для перенесення.

Серединою II ст. до н. е. датується вапнякова стела з присвятою Афродиті Уранії, знайдена на горі Мітридат у Керчі в 1876 р. Стелу увінчує фронтон із трьома акротеріями і зображенням Афродити, яка летить на лебеді зі скіпетром у лівій руці та фігурою ерота праворуч від неї (КБН 75; Трейстер 2015, с. 320; Пантикапей... 2017, с. 249–250, кат. 113). Над фронтоном стоять фігури богині перемоги Ніке: та, що ліворуч, тримає фіміатерій; та, що праворуч, робить узливання з ойнохої. Деталі рельєфу пошкоджено, але на ранніх прорисовках можна бачити, що кожна з Ніке стоїть на носу корабля. Зображення Ніке з фіміатерієм і ойнохоєю відомі як в аттичному вазопису (Zaccagnino 1998, р. 87, 127, RT 27), так і на рідкісних творах боспорської торевтики IV ст. до н. е. Взяти хоча б для прикладу трапецієподібні золоті пластини з фігурою Ніке з глечиком і фіміатерієм в руках з кургану Три брати (Трейстер 2008, с. 111, кат. 12, табл. 56,1–2). В монументальній скульптурі Боспору збереглися фрагменти від двох мармурових акротеріїв з Ніке, яка заколює бика, що датуються у межах 150 р. до н. е. (Савостина 2012, с. 259–263, 7.37–7.38). Можна припустити, що на стелі з присвятою Афродиті Уранії також репрезентовано два акротерії з Ніками, які увінчували боспорський храм цієї богині, або можливо, прикрашали трофей. До того ж саме в ці роки Пантикапей карбував срібні монети з зображенням фіміатерія.

Принагідно можна згадати давно, – ще у 1871 р., – знайдені три уламки мармурової плити з чітко вирізаним написом поблизу Фанагорії. Він одностайно вважається сакральним уставом містерій II ст. н. е. (з літературою див. КБН 1005; Пантикапей... 2017, с. 263–264, кат. 128). За окремими словами, що збереглися, в ньому записано настанови, в якому порядку і як проводити містеріальні свята. Одне з перших правил стосувалося жертвоприношення жерцем на вівтарі в неокорейоні у супроводі розкурювання ладану тощо. Відзначені також винномедова суміш з мукою для богині (ім'я не збереглося) та проведення містерій в неокорейоні.

Дослідники до цього часу не дійшли згоди щодо богині, якій було присвячено ці містерії: елевсинська Деметра, Мати богів, Ісида, Бендида або Афродита Уранія, володарка Апатура (КБН 1005; Белова 1977, с. 110–113, № 4, рис. 4, 5). На підставі всіх розглянутих пам'яток можна припустити, що використання фіміатеріїв у святилищах Фанагорії та в її окрузі продовжувалося протягом багатьох століть. Можливо, починаючи з архаїчного часу, і в перші століття нової ери одне з перших місць посідала Кора. В фанагорійському сакральному уставі двічі відзначено неокорейон як місце для жертвоприношення жерцем на вівтарі і проведення містерій. Ймовірно, на території Азійського Боспору називали так храм Кори, що, звичайно, потребує досліджень фахівців релігійних вірувань у цьому регіоні в перших століттях нової ери. Важливо, що в цьому неординарному сакральному уставі вказано на

одночасне проведення ритуалу з жертвоприношенням на вівтарі і розкуренням ладану в фіміатерії, як і в класичних еллінських святилищах.

Дещо іншого типу фіміатерії інколи зображували і на теракотах елліністичного часу в північнопонтійських містах: наприклад, поруч з високим ребристим фіміатерієм на статуетці з Керкінітиди стоїть жінка в покривалі, а на пантикапейському – Афродита з Еротом (Наливкина 1970, с. 67, табл. 4, 2; Силантьєва 1974, с. 18, табл. 7, 3).

У різних святилищах Делосу, – переважно Аполлона та Артеміди, – знайдено чимало фіміатеріїв з присвятними написами. Одні з них належали до храмового інвентаря, інші слугували для проведення релігійної ходи з метою розсіювання запашного диму (Zaccagnino 1998, р. 48–49, 115–123). Значна частина цих пам'яток датується II ст. до н. е., коли Делос досяг найвищого економічного розвитку, набувши яскраво виражених рис елліністичного міста з вільним портом і багатомовною торговою общиною. Вірогідно, саме збільшенням переселенців із східних країн, де фіміатерії і ароматні смоли для розкурювання увійшли здавна в ужиток, можна пояснити їх збільшення в делоських храмах і наявність відповідних звітів (RE 1998, S. 708).

Вважається, що активне включення Делосу в систему міжнародної транзитної торгівлі змінило етнічний склад населення острова. Перш за все це вплинуло на розквіт містобудівництва і культури, а разом із цим і на еволюцію релігійного життя. З початку II ст. до н. е. на Делос почали інтенсивно проникати різні східні культури разом з їх безпосередніми носіями. Таким чином священний острів Аполлона у II – на початку I ст. до н. е. являв собою чудовий приклад «мирного співіснування» різнорідних релігій і культів найрізноманітніших *theoi patrioi* населення багатомовного торговельного центру (з літературою детальніше див. Лопухова 1990, с. 223–248).

Але порівняно з ним й наразі викликає подив найпомпезніша процесія в Александрії Єгипетській, яку організував приблизно 271 р. до н. е. Птолемей II на пошану своїх обожнених батьків Птолемея I і Береніки, Александра Македонського і Діоніса (Köhler 1996, р. 35–45; Mehl 2015, S. 49–50). За розповіддю Калліксена Родоського, яку переказав Афіней, у процесії на честь Діоніса статуї Ніке з золотими крилами везли кадильниці обвиті

Іл. 7. Хоровод німф і фіміатерій. Архаїстичний фриз з Азійського Боспору поблизу Фанагорії. Мармур. Середня Греція. 200–150 рр. до н. е. Музей образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна, інв. Ф-1571, Ф-1306 (за Шедевры... 2011).

позолоченими гілками плюща. Сто двадцять хлопчиків на золотих хлібних блюдах несли ладан, мирру і шафран. Потім знову несли дві кадильниці в шість ліктів, прикрашені золотим плющем; між ними золотий вівтар. Перед статуєю Діоніса стояв золотий лаконський кратер і золотий триніжок, на якому

знаходилися золота курильниця і дві золотих фіали, повні кассії і шафрану. Верблюди ж несли триста мін ладану, триста – мірри, по двісті – шафрану, кассії, кіннамону, кореня фіалки та інших пахощів». У процесії Александра везли триста п'ятдесят золотих курильниць, позолочені вівтарі з золотими вінками та інші речі (Athen. Deipnosoph. V, 196–203).

Можна припустити, що знайомство боспорян із розкошами Александрії, а, можливо, й з коштовними фіміатеріями, відбулося завдяки посольському кораблю «Ісіда», що його з

політичною місією послав із Єгипту Птолемей II Філадельф до двору царя Перісада II. На думку вчених, цей корабель, названий на честь найшанованішої в птолемеевському Єгипті богині, відтворено у найдрібніших деталях на стіні німфейського святилища у техніці енкаустики в 275–250 рр. до н. е. (Грач 1984; Basch 1987, р. 493–496). В еллінських писемних джерелах збереглися численні описи великих елліністичних кораблів, які виконували місії політичного характеру. Серед них вирізняється «Александрида», подарована у III ст. до

Іл. 8. Фіміатерій посеред виноградних грон і смолоскипів. Чорнолаковий чашеподібний канфар стилю «West Slope» (Dikeras Group) з Північного Причорномор'я. 270–260 р. до н. е. Геттінген, інв. III-16 (за Rotroff 1991).

н. е. Гієронтотом Птолемею. В оздоблені судна були використані дорогоцінні матеріали, на ньому були сади для прогулянок, бібліотека, баня, стайня, святилище Афродити, яке прикрашали вази, картини, статуї тощо (Athen. Deipnosoph. V, 206e–209e). Енкаустичне зображення «Ісиди», яка зупинялася у гавані Німфея, нагадує кресленник корабля із додержанням усіх пропорцій, зовнішнього та внутрішнього облаштування й декоративного оформлення (Русяєва 2008, с. 382). Певно, на цьому величезному судні також були фіміатерії, без використання яких не відбувалося жодної значної події.

Також важливими знахідками, зокрема на Боспорі, є елліністичний

афінський чорнолаковий посуд із накладним розписом у стилі «західного схилу» («West Slope»). Серед різноманітних орнаментальних композицій привертають увагу ойнохої та канфари з намальованими на них рідкою глиною і білою фарбою гілками і гронами винограду, смолоскипами і фіміатерієм 270–260 року до н. е. (Rotroff 1991, № 33, pl. 22; Пантикапей... 2017, с. 350, кат. 280) (Іл. 8). На думку Сусан Ротрофф, цей афінський стиль вазопису несе в собі яскраво виражені нові мотиви александрійської іконографії й віддзеркалює політичні зв'язки між Афінами та Александрією у другій чверті III ст. до н. е. Дослідниця виділила так звану групу Dikeras, у межах якої посуд з фіміатеріями, імовірно, має відношення до Птолемеїв та їх щедрості по відношенню до Афін у цей час. У порівнянні з попередніми подекуди позолоченими зображеннями курильниць на червонофігурних аттичних вазах IV ст. до н. е., тут вперше виникає новий тип фіміатерія з широкою центральною опорою і багатьма чашами, який вазописці, мабуть, бачили в Афінах у ці роки. Славнозвісна помпа Птолемея II супроводжувалася сотнями великих золотих приладів для розкурювання фіміаму. С. Ротрофф припустила, що один з них Птолемей мав можливість відправити до Афін для використання в процесіях, як це зокрема сталося з коштовними канатами надісланими 278 р. до н. е. для Панафіней (Rotroff 1991, р. 274–275, № 32–33, 44, 47, pl. 21–22, 25–26, fig. 9). Афіни імпортували свій посуд по всій античній ойкумені. Зокрема, тільки в Пантикапеї близько 10% чорнолакової кераміки елліністичного періоду прикрашено розписом у стилі «West Slope» (Егорова 2016). Вона також мала поширення як в Північному, так і в Західному Причорномор'ї (Lungu 2013).

Отже, найвірогідніше, помпа Птолемея II Філадельфа, що відбулася близько 271 р. до н. е., сприяла більшому поширенню курильниць в античних містах, а в Александрії Єгипетській почалося інтенсивніше виготовлення як самих приладів для розкурювання

фіміаму, так і різних благовонних речовин, сировину від яких привозили сюди караванами з Аравії та Африки (Massar 2008, p. 195, 198).

Орфічні настанови про застосування фіміамів

Благовонні речовини важлива складова фіміатеріїв для проведення різних ритуалів. Проте, лише в орфічних гімнах, в яких простежуються ще архаїчні міфо-релігійні сюжети та їх елементи, є низка відповідних настанов. Перед виголошенням прославлення, молитви, прохання та закликів до того чи іншого божества, обоженного героя, а то й навіть менш відомого міфологічного персонажа, вказано, яку саме смолу слід розкурити разом із пахучими травами або іншими речовинами окремо для кожного із них (Orph. Hymn. I-LXXXVII).

Так, наприклад, найвідомішим божествам та героям, яких шанували і в античних державах Північного Причорномор'я: Зевсу, Діонісу, Деметрі Елевсинській, Гермесу Хтонічному – стиракту, Зевсу Астрапею, Геліосу – манну з ладаном, Аполлону та Артеміді – манну, їх матері Лето і Посейдону – смирну (мирро), Матері богів, Гері та Афіні – всі можливі аромати, Геї – все насіння, крім бобових та пахучих, Гераклу та багатьом іншим – ладан тощо. Для таких божеств як Геката, Плутон, Персефона, Діоніс Бассарей Триетерик, Діоніс Лікніт, Діоніс Вакх Леней, Афродита, Немесида відсутні будь-які дані про фіміам (Orph. Hymn. I, VIII, XII, XV–XX, XXVI–XXX, XXXII, XXXIV–XXXVI, XL, XLV, XLVI, L, LV, LVII, LX, LXI). Цікаво, що ритуал на пошану Діоніса Вакха Хтонічного з культовим ім'ям Амфіет, що спав у підземному палаці поблизу Персефони перед тим, як повернутись назовні з плодами, супроводжувався узливанням не вином, а лише молоком і всіма ароматами, крім ладану (Orph. Hymn. LIII).

З поміж усіх божеств тільки щодо Афродити вказано, що вона сяє красою в своєму сирійському храмі, наповненому ароматами (Orph. Hymn. LV, 17). Однак, згадка про використання пахощів у культурі цієї богині лише в Сирії, хоча вона з епітетом Сирійська була відома навіть в Ольвії Понтійській, не узгоджується з її зображеннями у супроводі Ерота поруч з фіміатерієм або з іншими божествами на червонофігурному аттичному посуді різних типів IV ст. до н. е. та іншими сюжетами в скульптурі й теракоті (Massar 2008, p. 192–195). До того ж в еллінській поезії першої половини V ст. до н. е. збереглися згадки про різні фіміами, які курили на честь Афродити. Піндар в «Енкомії Ксенофонту Коринфському» називає бліді сльози жовтого ладану на вітарі Афродити Уранії, матері любові (Pind. fr. 122), а Емпедокл із Акраганта у піфагорейській поемі «Очищення» пише про милість Киприди завдяки дарам «чудових картин живописних, запашних священних елеїв, чистої незмішаної мирри й духмяного ладану» (Emped. Piacula. fr. 128, 17–20). Про запашні аромати в культурах богині любові також пишуть пізніші автори (Squillace 2015, p. 35). Тому, ймовірно, такий виняток щодо приписів конкретних ароматів Афродиті, як і деяким іншим божествам, пояснювався індивідуальним ставленням автора орфічних гімнів до їхніх функцій і культів.

В Ольвії на агорі, згідно з добре відомою новелою Геродота (Herod. IV, 78–80), у V ст. до н. е. проводили вакфічні містерії, відкриті для її громадян. У них приймав участь і скіфський цар Скіл завдяки тому, що був еллінофілом, одружився з ольвіополіткою і періодично жив у місті (з літературою детальніше див.: Виноградов 1989, с. 95–106; Русяева & Супруненко 2003, с. 50–66). Оскільки в цей час і пізніше в Ольвії мало поширення вчення орфіків і, можливо, існував їх фіас (Русяева 1978), тл, ймовірно, ольвіополіти виконували хоча б почасти орфічні настанови в культових обрядах Діоніса та інших богів. Проте достовірних відомостей, чи дотримувалися вищенаведених орфічних вказівок щодо застосування ароматних речовин у культурах окремих божеств як загалом елліни античної ойкумени, так, зокрема і ольвіополіти, не збереглося.

Основні відомості про ароматні речовини та їх використання

У багатьох відомих еллінам областях вирощували благовонні рослини і виготовляли з них відповідну смолу для отримання ароматного диму в фіміатеріях. Найцікавіші свідчення про одну з цих місцевостей записано Геродотом у V ст. до н. е.: «На півдні крайня залюднена країна — Аравія. Лише в ній ростуть ладан, смирна, касія, кінамом і ледан. Все це добувають араби, через силу, крім смирни. Ладан вони збирають, палячи стирак, який фінікійці вивозять в Елладу. Вони обкурюють дерево знизу стираком і зрізують з нього смолу» (Herod. III, 107). Судячи з історичного твору Геродота, різноманітні ароматні речовини рослинного походження в результаті торгових відносин із фінікійцями вже в V ст. до н. е. були добре відомі еллінам, про що свідчать численні згадки пахошців у літературі цього і пізнішого часу.

Ароматичні речовини транспортували караванами і по морю ще в архаїчний період. На один із важливих центрів збуту духмяних рослин, серед яких були ладан і мирра, у VI ст. до н. е. перетворюється грецький емпорій Навкратіс на заході від дельти Нілу, звідки їх вивозили до іонійських та дорійських полісів (D'Acunzio 2012, p. 217–218).

Александр Македонський завдяки багатствам Аравії та великому попиту на її продукцію включає ці землі у свої військові проекти, зокрема плавання адмірала Непарха від гирла Інду до Перської затоки (Arrian. Anab. 7, 20, 7–10; Strabo, Geogr. XVI, 4, 4). Завдяки інформації, зібраній за часів правління Александра Македонського, учень Аристотеля Теофраст дає перший і один із найточніших описів ароматичних рослин (Squillace 2012, p. 247–248). Можливо, в елліністичний період Ератосфен Киренський є першим письменником, який говорить про Щасливу Аравію (або Arabia Felix для римських авторів), звеличуючи родючість і багатство цих земель і описуючи народи, які там живуть (Loreto 2012, p. 139). Окрім Аравії, давньоеллінські поети і письменники часто називають Сирію, з якої привозять ладан і мирру (Esch. Agamemnon. 1312; Hermippus. Phormophoroi. fr. 63; Anaxandrides. Protesilaos. fr. 41), що просякнута ароматами касії, де ніздрі тремтять від запаху шавлії, мірри і ладану, аїру, стираксу, майорану та інших запашних трав (Mnesimachus. Hippotrophos. fr. 4).

Дослідники грецьких фіміатеріїв вважають, що найчастіше розкурювали ладан. Діодор Сицилійський описуючи в «Історичній бібліотеці» різні місцевості, які славилися фіміамами, зазначає, що на позбавленій інших плодів Гієрі росте така кількість ладану, що його вистачило б для кадіння на честь богів у всьому світі (Diod. Sic. 5.41.4). Ледан (іонійське – ledanon), ладан (арабське – ladanon) – ароматична прозора смоляна маса, яка витікала із надрізаних молодих стебел дерев'янистих (так званих ладанових) рослин. За словами Діодора Сицилійського, невеликих дерев, «що нагадують білу єгипетську акацію, листя ж на цьому дереві нагадують вербові, квіти на ньому ростуть золотисті, а ладан капає з нього, немов сльоза» (Diod. Sic. 5.41.5). Докладні описи ладана також є у Теофраста (Theophrastus, De od. IX, 4). Затверділа смола ладана розпадалася на дрібненькі шматочки або з неї робили маленькі кульки, які елліни зберігали в піксидах та іншого типу шкатулках. На особливу увагу заслуговує згадка золотої ладаниці Аполлона і Артеміди вагою сто золотих статерів, пожертвованої боспорською царицею Камассарією Аполлону Дідімейському в 156–155 рр. до н. е., що збереглася в написі з Мілета (Граков 1939, с. 266–267, № 38). Разом з пантикапейськими присвятою Афродиті Уранії та монетами середини II ст. до н. е. мілетський напис може свідчити про використання цього фіміама під час відправлення культів на Боспорі за часів правління Камассарії та її сина Перісада IV.

Як відзначено у вірші Сапфо, ладан застосовували в різних обрядах на Лесбосі вже у VII ст. до н. е. За даними Павсанія, саме цю речовину найбільше використовували в інших областях Еллади. Так, наприклад, елейці раз на місяць приносили жертви на вівтарях багатьох божеств і німф в Олімпії. «Вони приносять їх за давнім звичаєм: палять на вівтарях

ладан разом з пшеницею, змішаною з медом. На них вони кладуть гілки маслини і для узливань використовують вино» (Paus. V, XV, 10). В місті Фари (Ахайя) поруч зі статуєю Гермеса Агорея (Ринкового) у формі невисокої мармурової герми було влаштовано місце для віщувань, де той, хто бажав отримати від бога пророцтво, мав близько до вечора зробити на жертovníку розкурювання ладаном (Paus. VII, XXII, 3). Ці пахощі розкурювали як під час весільних церемоній: «...І ладан поклавши, дружиною дівчину уведу в наш будинок» (Menander. *Samia sive Kedeia*. 158–159) або «З покупками багатими я для весілля повернувся з ринку: накупив ось ладану я на обол на всіх богів із богинями» (Antiphanes. *Timon*. 206, 1–3), так і задля одужання: «Серед смертних хто на світі не знайомий зі мною, Подагрою? Всі страждання тут підвладні мені. Мені курили ладан, але я не скоряюся» (Luc. *Tragopodagra*. 138–140).

Смирна або мирра, миро (давньогрецьке – *myrra*, *myron*) – природна смола з тернистих кущів Південної Аравії та Палестини. «Миррове дерево нагадує мастикове, але листя у нього дрібніше і густіше. Капає ж мирра, якщо скопати землю навколо коренів, причому якщо дерево росте в сприятливому ґрунті, воно дає [мирру] два рази на рік – навесні і влітку: весняна мирра – вогняного кольору через весняну свіжість, а літня – білого (Diod. Sic. 5.41.6). Феофраст зазначав, що мирру добувають на Аравійському півострові від смоли, яку виділяє невеличке дерево з колючою корою і листям (Teofrasto, *De od.* IX, 4). З мирри отримували не лише благовонні різнокольорові грудочки для фіміатеріїв із насиченим солодкуватим димом, а й рослинну олію для ароматизації косметичних і медичних виробів (Squillace 2015). З архаїчного періоду елліни використовували мирру з різною метою.

Згадки мирри для змащування волосся і тіла збереглися в уривках віршів давньоеллінських поетів VII ст. до н. е. з аристократичних родин, зокрема, Архілоха з острова Парос: «Не стала б стара миррою мазатись» (Archilochus. fr. 205.1); Сапфо: «...Як прекрасноволосу голову змащувала ти царственно-благовонною миррою» (Sappho. fr. 94,19–21) і Алкея з острова Лесбос: «Нехай же миррою поллють мені голову, багатостражденну, і сивину грудей» (Alcaeus. fr. 362). Надмірне захоплення еллінів різноманітними пахощами, сприяло забороні Солоном на початку VI ст. до н. е. продажу парфумів в Афінах чоловікам (Athen. *Deipnosoph.* XIII, 611f–612a), а також вивезенням продавців ароматних продуктів зі Спарти, яких звинуватили у витрачанні оливкової олії (Athen. *Deipnosoph.* XV, 686f–687a; D'Acunto 2012, p. 221–222; Squillace 2012, p. 247–248). Заборона Солона вплинула і на роботу аттичних гончарів і вазописців першої чверті VI ст. до н. е., серед виробів яких посуд для пахощів у процентному співвідношенні значно зменшився. Проте вже близько середини VI ст. до н. е. з появою Пісістрадидів це обмеження скасували (D'Acunto 2012, p. 222–223). Тому в класичний та елліністичний час мирру широко використовують в якості пахощів (Teofrasto, *De od.* IV, 17, VI, 29) та фіміаму (Eur. *Tr.* 1064–65; Teofrasto, *De od.* III, 12).

Також мирру спалювали на вівтарях як про це, зокрема, пише Софокл: «Жертovníк поперед будинками палає, зернь смирни розчиняючи у струменях вогню, духмянний пишний дар зі Сходу» (Soph., *Laokoön*. fr. 370.1 –2). Миррою змішаною з ладаном окаджували статуї богів у їхніх храмах, наприклад Зевса: «статуя світла; дивно пахне вона мирро і ладаном вся» (Antipater Sidonius. fr. S1). Чисту мирру використовували для поховальної жертви або під час поховання (Synesius Cyrenaicus. *Hymn.* 6.27, 6.32).

На відміну від привізних з далеких країв, стиракс (давньогрецьке – *styrakinnon*, *styrax*) – кущова рослина з сімейства стиракових, поширена передусім у середземноморських регіонах. З надрізів її кори теж отримували благовонну смолу, яка швидко застигала на денному світлі; її крупинки мали різне використання, в тому числі і для куріння фіміаму з дещо схожим до мирри солодкуватим запахом. Щодо вирощування духмяних рослин у Північному Причорномор'ї важливими є зауваження Теофраста: на Понті поблизу Пантикапея відсутні лавр і мирт, хоча там їх дуже намагалися вирощувати, тому що вони потрібні у священнодійствах (Теофрасто, *De od.* IV, 5, 3). Неодноразово згаданий вище устав містерій II ст. н. е. з Фанагорії також пов'язують з цікавим свідченням імпорту і використання нард у культовій практиці на Боспорі (Белова 1977, 110–113, № 4, рис. 4, 5; Пантикапей 2017, с. 264, № 51). Найд – це рослина, близька до валеріани, з якої в давнину готували цінні і вельми різноманітні пахощі для культових обрядів, а також лікарські мазі, напої тощо. Найкращий нард до Греції і Риму ввозили з Індії; проте відомі різні замінники цієї рослини, також об'єднані назвою «нард», що ростуть в Сирії, Галлії та інших місцевостях. Серед інших благовонних рослин на Понті Теофраст називає ірис із Фракії, аромат висушеного коріння якого нагадує нард (Теофрасто, *De od.* IX, 7, 4).

Розписи афінських ваз дали можливість сучасним вченим реконструювати дії жриць для отримання ароматного диму з найменшим використанням дорогої речовини. Стоячи або сидячи перед фіміатерієм і взявши обережно вказівним і великим пальцями з піднесеної чаші чи піксиди кульку ароматної смоли, її опускали на тліюче вугілля (з літературою див. Zaccagnino 1998, р. 38–39; tav. 1; Massar 2008, р. 191–192, fig. 1, 4, 7) (Іл. 9). Ці рухи були добре відомі еллінам на зламі V–IV ст. до н. е., зокрема Аристофан в комедії «Оси» пише: «Він так і спить зі складеними пальцями, Неначе ладан сипати збирається» (Aristoph. *Vesp.* 95–96).

Процес розкурювання фіміаму зображували на розписних поховальних стелах з Александрії Єгипетської ранньоелліністичного часу (Шедевры... 2011, с. 284–285, №104). Ладановий дим мав сильний солодкуватий запах і користувався найбільшою популярністю, незважаючи на те, що його привозили в основному з далекої Аравії (Herod. III, 107; Diod. Sic. 2.49,2–3) чи Сирії (Hermippus. *Phormorphoroi.* fr. 6). За віруваннями, він подобався багатьом богам, до яких з різними молитовними проханнями подумки чи вголос часто зверталися елліни.

Найчастіше благовонні речовини продавали в окремих лавках. Відведені для їх торгівлі місця і ринки часто носили назву «мирон», похідну від мирри (Squillace 2012, р. 253). Інколи їх оспівували поети: «Ти від землі відчув солодкий запах? І дим духмяний піднімається! Наче в ній живе торговець ладаном» (Cratinus Jun. *Gigantes.* fr. 1,1–3).

Іл. 9. Жінка, що розкурює благовонну смолу перед віттарем у фіміатерії. Фрагмент розпису аттичної червонофігурної гідрії. 360 р. до н. е. Метрополітен музей, інв. 26.60.75.

Іл. 10. Жінка, що робить лібацію на вівтарі поруч з фіміатерієм. Тондо на аттичному червонофігурному килику вазописця Макрона. 490 р. до н. е. Музей мистецтв Толедо (Огайо), інв. 72.55 (за Zaccagnino 1998).

Починаючи з архаїчного періоду різноманітні аромати належали до найцінніших і найдорожчих продуктів торгівлі у багатьох регіонах Середземномор'я. За словами Діодора Сицилійського, лише араби топлять печі і використовують на місцеві потреби мирру, що прийнятна для богів, і ладан, що поширюється по всіх країнах світу, і костос, і кассію і кіннамон та інші рослини такої природи, які інші народи економно використовують на вівтарі богів (Diod. Sic. 2.49,2–3). У римський час, перераховуючи найцінніші у світі речі, Пліній Старший зазначає, що «серед чагарників — це кіннамон, касія, амом, серед соків дерев і чагарників — це ... мирра, ладан» (Plin. NH. XXXVII, 204). Отже, їх могли використовувати тільки найбагатші громадяни давньогрецьких полісів. Для прикладу наведемо розповідь Геродота, як цар Персії Камбіс перш ніж піти війною на Ефіопію надіслав туди послів із дорученням і наступними дарами їхньому цареві:

пурпурове вбрання, золотий ланцюг на ший та браслети, алебастровий глечик із миррою і джбан фінікійського вина (Herod. III, 20). Тобто навіть у східних країнах мирру, як і ладан вважали дорогоцінними царськими дарунками. Так їх подекуди називають і в давньоеллінській поезії IV ст. до н. е.: «І фіміями окаджуйте царські» (Amphis. fr. 27.3).

Значний інтерес в даному аспекті становить уривок вірша VI ст. до н. е. Ксенофана. В ньому детально описано, як давньоеллінські аристократи проводили симпосії. Спочатку автор відзначив чистоту долівки, потім — рук його учасників і киликів, назвав тих, хто накладав навколо чола святі вінки та «благовонне мирро протягував у фіалі» для змашування тіла. Крім того, наготові тут стояли повні солодкого вина кратери та амфори, «а посередині (приміщення) ладан святий видихав аромат»; також була холодна, солодка і чиста вода, подані жовті хлібини, сири і густий мед. Наповнений квітами жертвовник стояв теж посередині. Насамперед на ньому усі учасники симпосія повинні були злити вино, проголосити молитви і хвалебні пісні на пошану бога (Xenoph. fr.1 d). Судячи з цих рядків вірша, на симпосіях для отримання ароматних запахів застосовували мирро як косметичний засіб і разом з цим фіміатерій з ладаном, який вже за архаїчного періоду вважали святом.

Археологічні артефакти у Греції свідчать про використання фіміатеріїв на бенкетах у приватних будинках, хоча найчастіше в них знайдено не більше одного з таких приладів (Ambrosini 2013, p. 15–16). У рідкісних сценах симпосію з фіміатеріями на творах мистецтва завжди приймають участь боги (зокрема, Діоніс) чи герої (Геракл). Найбільша кількість візуальних уявлень про бенкети, під час яких спалюють зерна пахоців, збережена на т. зв. Totenmahlreliefs другої половини IV ст. до н. е. Ці барельєфні сцени змальовують покійного, що бенкетує, у супроводі слуг, родичів і дружини, яка кидає фіміам у курильницю. Іконографія цих сцен, яка породила багато наукових дискусій, підкреслює приватний характер події, а не похоронний ритуал (Zaccagnino 1998, p. 93–94, RT 393–395, RT 399–415, RT 446–447, RT 461–468, RT 470, RT 480–520, RT 544–552; Massar 2008, p. 202–204, fig. 7).

Археологічні відкриття андронів в найбагатших житлових будинках Ольвії та віршовані графіті про винопиття вказують, що заможні громадяни теж влаштовували симпосії. Тому

можна припускати, що хоча б деякі з них спроможні були придбати якісь ароматичні смоли чи масла в інших давньогрецьких містах або ж і в місцевих лавках, де їх могли перепродувати ольвійські торговці. При розкопках Ольвії, її некрополя та хори знайдено вже чимало імпортованих фігурних і туалетних посудин з широким і вузьким горлом для духмяних речовин, які привозили сюди з античної ойкумени впродовж всієї епохи існування міста (з літературою детальніше див.: Скуднава 1988; Козуб 1974; Парович-Пешикан 1974; Сорокина 1997; Буйских 2006).

Згідно з дослідженням Еріки Зимон, вино і ладан використовували при молитвах окремо або в комбінації – тобто узливання на вівтарі й поруч із ним розкурювання в фіміатерії (Іл. 10). Нею розглянуто зображення на східному фризі Парфенона, яке вказує на жертвоприношення Афіні. За канефором з жертвовною корзиною йшли дівчата з ойнохоями і чашами для узливання вина, а за ними жінка несла високий вузький фіміатерій (Simon 1998a, S. 127, Abb. 32). Подібної форми фіміатерій змальовано неподалік фігури Аполлона в ритуальній сцені його храму на червонофігурному кратері з волютами майстра Клеофона 440–425 рр. до н. е. (Simon 1998a, S. 127, Abb. 33; Mehl 2015, S. 46–47, fig. 1) та фрагментованому теракотовому рельєфі 460–450 рр. до н. е. з Локр (Simon 1998b, S. 216, Abb. 239).

Загалом на підставі літературних даних і зображень фіміатеріїв на вазах афінських вазописців та інших пам'ятках мистецтва класичного і ранньоелліністичного періоду Е. Зимон вважає, що прибори для куріння ладану і його зерен, які могли зберігати в піксидах, найчастіше використовували в культах елевсинської Деметри та кіпрської Афродити, а також Аполлона і Зевса (з літературою детальніше див. Simon 1998a, S. 128–142).

Цілком можливо, що різні види ароматних речовин надходили до Північного Причорномор'я, зокрем Ольвії та на Боспор, спочатку з Навкратиса, а пізніше – в елліністичний період і в перші століття нової ери – з Александрії Єгипетської та інших міст. За даними Плінія Старшого, саме Александрія Єгипетська володіла монопольною торгівлею фіміамам, основне місце в якому займав ладан (Plin. NH. VI, 26). На Родосі культивували разом з багатьма фруктовими деревами квіти та духмяні трави для виготовлення трояндової олії і пахощів, які вивозили разом з вином і оливковою олією для продажу в різні міста (Rostovtzeff 1937, S. 70–77), в тому числі і в Ольвію, де теж знайдено чимало родоських амфор.

Однак, зрозуміло, що далеко не кожен ольвіополіт мав змогу купити привезені здалеку духмяні олії для особистого використання. Певно, ще дорожче коштували спеціальні речовини, насамперед ладан і мирра для фіміатеріїв при проведенні поховальних обрядів або окремих ритуалів у полісних і родинних святилищах. Тому для отримання більш-менш ароматного диму при проведенні особливо поховальних обрядів ольвіополіти мали змогу спалювати степові висушені духмяні квіти і трави, насіння відповідних рослин, плоди і подрібнені стеблини. Про це, зокрема, свідчать залишки попелу і не повністю згорілої трави та якихось речовин всередині багатьох ольвійських курильниць.

Висновки

Отже, найбільшого поширення фіміатерії в окремих регіонах античної ойкумени набули в елліністичний період і в перші століття нової ери. Вважається, що вони так само, як світильники і смолоскипи в святилищах під час містеріальних процесій мали магичну силу, в окремих практиках їх пов'язували з містикою і відповідними віруваннями. Відомо про використання ладану з метою ворожіння, зокрема пророцтва, на підставі того, прямо чи звивисто піднімається дим із курильниці. Звичай спалювання ладану і підняття його

благовонного диму чи випару в повітря був одним із засобів встановлення контакту з надприродним світом. Збільшення містичних уявлень серед багатьох верств населення, в тому числі пов'язаних з містеріальними таїнствами, сприяло віруванням в духовне і тілесне очищення, які протидіяли хворобам, опоганенню і знеславленню, злим демонам і нападу хижаків як на людей, так і на домашніх тварин тощо (з літературою див. Nilsson 1974, S. 377–384; Di Lieto 2001, p. 57–58).

До речі, і зараз саме ладан у кадилах найбільшою мірою використовують в обрядах у християнських храмах та при відправленні поховальних обрядів. У цьому контексті можна навести кілька рядків із поеми Івана Аксакова «Бродяга», які, як здається, перегукуються як з давніми еллінськими релігійними ритуалами, так і сучасними: «... А в церкви дым висел густой от ладана, и заходящими лучами сильными, и вкось блестящими столбами пыльными от солнца – Божий храм горит и светится ... В окно ж открытое несется синий дым и пенье слитое ...».

Надзвичайно велику роль і в наш час відіграють в службі Божій тих чи інших християнських конфесій кадила, з яких димом окаджують і освячують усіх присутніх віруючих церковні служителі різного рангу: священники, єпископи, патріархи та римські папи. Звідсіля зрозуміло, що запозичення фіміатеріїв ще ранніми християнами у III ст. н. е. для проведення власних обрядів з використанням ладанового диму продовжується майже в незмінному вигляді близько двох тисячоліть.

Список джерел і літератури

- АБРАМЗОН, М. Г. & КУЗНЕЦОВ, В. Д., 2015, *Монетные клады времени Митридата VI Евпатора с хоры Фанагории*. Кузнецов В. Д., ред., Фанагория. Результаты археологических исследований. Т. 3. Москва: Институт археологии РАН.
- АНОХИН, В. А., 1986, *Монетное дело Боспора*. Киев: Наукова думка.
- БЕЛОВА, Н. С., 1977, Эпиграфические материалы Фанагорийской экспедиции, *Вестник древней истории*, 3, 105–117.
- БУЙСКИХ, С. Б., 2006, *Фигурные сосуды дионисийского круга из Золотого мыса*. В: Журавлев Д. В., отв. ред., Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н. П. Сорокиной. Труды ГИМ. 159. Москва: Государственный исторический музей, 206–230.
- ВИНОГРАДОВ, Ю. А., 2012, *История изучения некрополя Юз-Оба*. В: Виноградов, Ю. А. & Зинько, В. Н. & Смекалова, Т. Н. Юз-Оба. Курганный некрополь аристократии Боспора. Т. 1. История изучения и топография. Киев: Мастер Книг, 11–222.
- ВИНОГРАДОВ, Ю. Г., 1989, *Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э.* Москва: Наука.
- ГРАКОВ, Б. Н., 1939, Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии, *Вестник древней истории*, 3, 231–315.
- ГРАЧ, Н. Л., 1984, Открытие нового исторического источника в Нимфее, *Вестник древней истории*, 1, 81–88.
- ГРЕЙВС, Р., 2005, *Мифы Древней Греции*. Екатеринбург: У-Фактория.
- ЕГОРОВА, Т. В., 2016, Чернолаковая керамика с росписью в стиле «West Slope» из раскопок Пантикапея, *Srtatum plus. Археология и культурная антропология*, 3, 259–276.
- ЗАВОЙКИН, А. А., 2007, *О строительной жертве из Фанагории*. В: Махлаюк А. В., ред., Из истории античного общества. Сборник научных трудов к 60-летию проф. Е. А. Молева. Т. 9–10. Нижний Новгород: Издательство Нижегородского университета, 42–54.

- ЗАВОЙКИН, А. А. & Кузнецов, В. Д., 2011, Древнейшее общественное здание в Фанагории. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 4, 188–198.
- ЗАЙЦЕВА, К. И., 1962, *Местная керамика Ольвии эллинистического времени (курильницы и амфоры)*. В: Труды Государственного Эрмитажа, VII, 184–206.
- ЗАЙЦЕВА, К. И., 1997, *Культовые чаши V–I веков до н. э. из Северного Причерноморья*. В: Труды Государственного Эрмитажа, XXVIII, 38–53.
- КОЗУБ, Ю. І., 1974, *Некрополь Ольвії V–IV ст. до н. е.* Київ: Наукова думка.
- ЛОПУХОВА, О. Б., 1990, *Делос во II в. до н. э.* В: Голубцова Е. С., ред., *Эллинизм: экономика, политика, культура*. Москва: Наука, 223–248.
- ЛОСЕВА, Н. М., 1968, Краснофигурная керамика Фанагории из раскопок 1938–1962 годов. В: *Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина*, 4, 85–93.
- НАЛИВКИНА, М. А., 1970, *Статуэтки из Керкинитиды*. В: Терракоты Северного Причерноморья. Свод археологических источников. Вып. Г1-11, Ч. II. Москва: Наука, 66–68.
- ПАНТИКАПЕЙ и Фанагория. *Две столицы Боспорского царства. Каталог выставки*. 2017, Москва: ООО «Новые решения».
- ПАРОВИЧ-ПЕШИКАН, М., 1974, *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев: Наукова думка.
- ПЕРЕДОЛЬСКАЯ, А. А., 1945, *Слоновая кость из кургана Куль-Оба*. В: Труды Государственного Эрмитажа, I, 69–83.
- ПЕТРАКОВА, А., 2007, *Венок из цветов пахучих. Ароматы в античной литературе*. В: Ароматы древности. Каталог выставки. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 9–35.
- РУСЯЕВА, А. С., 1978, Орфизм и культ Диониса в Ольвии, *Вестник древней истории*, 1, 87–104.
- РУСЯЕВА, А. С. & СУПРУНЕНКО, А. Б., 2003, *Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния)*. Киев, Комсомольск: Археология.
- РУСЯЄВА, М. В., 2008, Античний світ Північного Причорномор'я. Образотворче та вжиткове мистецтво. У: Скрипник Г., ред., *Історія українського мистецтва*. Т. 1. Мистецтво первісної доби та Стародавнього світу. Київ: АДЕФ-Україна, 380–565, 663–677.
- САВОСТИНА, Е. А., 2012, *Эллада и Боспор. Греческая скульптура на Северном Понте*. Киев: АДЕФ-Украина.
- СИДОРОВА, Н. А. & ТУГУШЕВА, О. В. & ЗАБЕЛИНА, В. С., 1985, *Античная расписная керамика из собрания Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина*. Москва: Искусство.
- СИЛАНТЬЕВА, П. Ф., 1974, *Терракоты Пантикапея*. В: Терракоты Северного Причерноморья. Свод археологических источников. Вып. Г1-11, Ч. III. Москва: Наука, 5–37.
- СКУДНОВА, В. М., 1988, *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.
- СОРОКИНА, Н. П., 1997, *Религия и коропластика в античности (фигурные сосуды из собрания Государственного исторического музея)*. Москва: «Восточная литература» Российской академии наук.
- ТРЕЙСТЕР, М. Ю., 2008, *Изделия из бронзы, кости и украшения*. В: Трехбратние курганы. Курганная группа второй половины IV–III вв. до н. э. в Восточном Крыму. Симферополь & Бонн: Универсум, 105–122.
- ТРЕЙСТЕР, М. Ю., 2015, Синкретические женские божества на ювелирных изделиях из Фанагории и Горгиппии первых веков н. э. и некоторые наблюдения об иконографии Афродиты Урании на Боспоре. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1, 308–337.
- ШЕДЕВРЫ античного искусства из собрания ГМИИ им. А. С. Пушкина*. 2011. Москва: ЗАО «Группа ЭПОС».

- ЯГГИ, О., 2012, *Аттические краснофигурные вазы. IV в. до н.э.* Коллекция расписной керамики. Из собрания Керченского историко-культурного заповедника. Киев.
- AMBROSINI, L., 2013, Candelabra, Thymiateria and Kottaboi at Banquets: Greece and Etruria in Comparison. *Etruscan Studies*, 16, 1–38.
- ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, Π., 1991, *Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια. Συμβολή στην αττική αγγειογραφία του 4ου π.Χ. αι.* Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- BASCH, L., 1987, L'Isis de Ptolémée II Philadelphie. In: *Le musée imaginaire de la marine antique, Institut hellénique pour la préservation de la tradition nautique*, Athènes, 493–496.
- BATTILORO, I. & DI LIETO, M., 2005, Oggetti votivi e oggetti rituali: terracotte figurate e thymiateria nel santuario di Torre di Satriano. In: M. Osanna & M.L. Nava, eds. *Lo spazio del rito. Santuari e culti in Italia meridionale tra indigeni e greci*. Suppl. I. Bari: Edipuglia, 141–155.
- BEAZLEY, J. D., 1963, *Attic Red-Figure Vase-Painters*. Oxford: Clarendon Press.
- CLINTON, K., 1992, *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- COLONIA, R., 2006, *The Archaeological Museum of Delphi*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- D'ACUNTO, M., 2012, I profumi nella Grecia alto-arcaica e arcaica: produzione, commercio, comportamenti sociali. In: A. Carannante & M. D'Acunto, eds. *I profumi nelle società antiche. Produzione, commercio, usi, valori simbolici*. Pandemos, 191–233.
- DI LIETO, M., 2001, Thymiateria. In: M. Osanna & M.L. Nava, eds. *Rituali per una Dea Lucana. Il santuario di Torre di Satriano*. Vol. 1. Università degli studi della Basilicata, Soprintendenza Archeologica della Basilicata, 57–63.
- DI LIETO, M., 2005, Thymiateria. In: M. Osanna & M. M. Sica, eds. *Torre di Satriano I. Il santuario Lucano*. Vol. 1. Osanna Edizione, 357–387.
- FERRUZZA, M. L., 2016, *Ancient terracottas from South Italy and Sicily in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- KÖHLER, J., 1996, *Pompai. Untersuchungen zur hellenistischen Festkultur*. Frankfurt & Bern & New York: Peter Lang.
- LANGNER, M., 2012, Kam es auf die Bilder an? Handelskontakte, Verwendungskontexte und lokale Imitationen spätrotfiguriger Vasenbilder aus Athen. In: S. Schmidt & A. Stähli, Hrsg. *Vasenbilder im Kulturtransfer. Zirkulation und Rezeption griechischer Keramik im Mittelmeerraum*. München: Verlag C. H. Beck, 35–50.
- LEVENTI, I., 2007, *The Mondragone relief revisited. Eleusinian cult iconography in Campania*. *Hesperia*, 76, 107–141.
- LORETO, R., 2012, Da Märib a Gaza. Profumi d'Arabia e rotte carovaniere: fonti epigrafiche ed evidenze archeologiche dal paese dell'incenso. In: A. Carannante & M. D'Acunto, eds. *I profumi nelle società antiche. Produzione, commercio, usi, valori simbolici*. Pandemos, 137–154.
- LUNGU, V., 2013, *La céramique de style West Slope*. In: *Histria. Les résultats des fouilles*. Vol. XIV. Bucarest, Paris: Editura Academiei Romane, p. 1–305.
- MASSAR, N., 2008, Les thymiateria dans le monde grec: état des lieux. In: A. Verbanck-Piérard & N. Massar & D. Frère, dir. *Parfums de l'Antiquité. La rose et l'encens en Méditerranée, Catalogue de l'exposition*. Mariemont, 191–206.
- MEHL, V., 2015, Le sacrifice en Grèce ancienne ou quand les sens s'invitent à la fête. *Revue d'histoire*, 22, 44–55.
- NEILS, J., 2008, Adonia to Thesmophoria: Women and Athenian festivals. In: N. Kaltsas & A. Shapiro, eds. *Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens*. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation, 243–249.

- NILSSON, M. P., 1974, *Geschichte der griechischen Religion. Die hellenistische und römische Zeit.* Bd. II. München: Verlag C.H. Beck.
- PESCHLOW BINDOKAT, A., 1972, *Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jhs.* In: *Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts*, 87, 60–157.
- PETRAKOVA, A., 2012, Late Attic Red-figure Vases from Burials in the Kerch Area: The Question of Interpretation in Ancient and Modern Contexts. In: S. Schmidt & A. Stähli, Hrsg. *Vasenbilder im Kulturtransfer. Zirkulation und Rezeption griechischer Keramik im Mittelmeerraum.* München: Verlag C. H. Beck, 151–163.
- REITZAMMER, L., 2016, *The Athenian Adonia in Context. The Adonis Festival as Cultural Practice.* Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- ROSTOVITZ, M., 1937, Alexandrien und Rhodos. *Klio*, 30, 70–76.
- ROTHOFF, S. I., 1991. Attic West Slope Vase Painting. *Hesperia*, Vol. 60, No. 1, 59–102.
- SCHEFFOLD, K., 1934, *Untersuchungen zu den Kertscher Vasen.* Berlin & Leipzig: Verlag von Walter de Gruyter & Co.
- SIMON, E., 1998a, Archäologisches zu Spende und Gebet in Griechenland und Rom. In: F. Graf, Hrsg. *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstags-Symposium für Walter Burkert. Castelen bei Basel 15. bis 18. März 1996.* Stuttgart & Leipzig: B. G. Teubner, 126–142, Abb. 32–39.
- SIMON, E., 1998b, *Die Götter der Griechen.* München: Hirmer Verlag.
- SQUILLACE, G., 2012, I profumi nel De odoribus di Teofrasto. In: A. Carannante & M. D'Acunto, eds. *I profumi nelle società antiche. Produzione, commercio, usi, valori simbolici.* Pandemos, 247–263.
- SQUILLACE, G., 2015, *Le lacrime di Mirra: miti e luoghi dei profumi nel mondo antico.* Bologna: Società editrice il Mulino.
- STEWART, A., 1990, *Greek Sculpture.* Vol. I: Text, Vol. II: Plates. New Haven & London: Yale University Press.
- WIGAND, K., 1912, *Thymiateria.* Bonn: Carl Georgi, Universitäts-Buchdruckerei und Verlag.
- ZACCAGNINO, C., 1998, *Il thymiaterion nel mondo greco: analisi delle fonti, tipologia, impieghi.* Roma: L'erma di Bretschneider.
- ZACCAGNINO, C., 2001, Acquisizione di elementi allogeni presso gli Enotri. Il caso dei thymiateria. *Florentia*, I, 145–198.

References

- ABRAMZON, M. G. & KUZNETSOV, V. D., 2015, *Monetnye klady vremeni Mitridata VI Eupatora s khory Fanagorii* [Hoards of coins of the time of Mithridates VI Eupator from vicinity of Fanagoria]. V. D. Kuznetsov, red. *Fanagoriia. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy.* Vol. 3. Moskva: Institut arkheologii RAN.
- ANOKHIN, V. A., 1986, *Monetnoe delo Bospora* [The coinage of Bosphorus]. Kiev: Naukova dumka.
- AMBROSINI, L., 2013, Candelabra, Thymiateria and Kottaboi at Banquets: Greece and Etruria in Comparison. *Etruscan Studies*, 16, 1–38.
- ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, Π., 1991, *Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια. Συμβολή στην αττική αγγειογραφία του 4ου π.Χ. αι.* Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- BASCH, L., 1987, L'Isis de Ptolémée II Philadelphie. In: *Le musée imaginaire de la marine antique, Institut hellénique pour la préservation de la tradition nautique,* Athènes, 493–496.
- BATTILORO, I. & DI LIETO, M., 2005, Oggetti votivi e oggetti rituali: terracotte figurate e thymiateria nel santuario di Torre di Satriano. In: M. Osanna & M.L. Nava, eds. *Lo spazio del rito. Santuari e culti in Italia meridionale tra indigeni e greci.* Suppl. I. Bari: Edipuglia, 141–155.
- BEAZLEY, J. D., 1963, *Attic Red-Figure Vase-Painters.* Oxford: Clarendon Press.

- BELOVA, N. S., 1977, Epigraficheskie materialy Fanagoriiskoi ekspeditsii [Epigraphical material from the Phanagoria expedition], *Vestnik drevnei istorii*, 3, 105–117.
- BUISIKH, S. B., 2006, Figurnye sosudy dionisiiskogo kruga iz Zolotogo mysy [Plastic flasks of Dionysian circle from Golden Cape]. In: D. V. Zhuravlev, ed. *Severnoe Prichernomore v epokhu antichnosti i srednevekovia. Pamiati N. P. Sorokinoi*. Trudy GIM. 159. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, 206–230.
- CLINTON, K., 1992, *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- COLONIA, R., 2006, *The Archaeological Museum of Delphi*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- D'ACUNTO, M., 2012, I profumi nella Grecia alto-arcaica e arcaica: produzione, commercio, comportamenti sociali. In: A. Carannante & M. D'Acunto, eds. *I profumi nelle società antiche. Produzione, commercio, usi, valori simbolici*. Pandemos, 191–233.
- DI LIETO, M., 2001, Thymiateria. In: M. Osanna & M.L. Nava, eds. *Rituali per una Dea Lucana. Il santuario di Torre di Satriano*. Vol. 1. Università degli studi della Basilicata, Soprintendenza Archeologica della Basilicata, 57–63.
- DI LIETO, M., 2005, Thymiateria. In: M. Osanna & M. M. Sica, eds. *Torre di Satriano I. Il santuario Lucano*. Vol. 1. Osanna Edizione, 357–387.
- EGOROVA, T. V., 2016, Chernolakovaia keramika s rospisiu v stile «West Slope» iz raskopok Pantikapeia [Black Glazed Pottery Decorated in the Style of «West Slope» from Panticapaeum]. *Srtatum plus. Arkheologiya i kulturnaia antropologiya*, 3, 259–276.
- FERRUZZA, M. L., 2016, *Ancient terracottas from South Italy and Sicily in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- GRACH, N. L., 1984, Otkrytie novogo istoricheskogo istochnika v Nimfee [Discovery of a new historical source in Nymphaeum]. *Vestnik drevnei istorii*, 1, 81–88.
- GRAKOV, B. N., 1939, Materialy po istorii Skifii v grecheskikh nadpisiakh Balkanskogo poluoostrova i Maloi Azii [Materials on the history of Scythia in the Greek inscriptions of Balkan Peninsula and Asia Minor]. *Vestnik drevnei istorii*, 3, 231–315.
- GREIVS, R., 2005, *Mify Drevnei Gretsii* [The Greek Myths]. Ekaterinburg: U-Faktoriia.
- IAGGI, O., 2012, *Atticheskie krasnofigurnye vazy. IV v. do n. e.* [Attic Red-figure Vases IV century BC]. Kolleksiia raspisnoi keramiki. Iz sobraniia Kerchenskogo istoriko-kulturnogo zapovednika. Kiev.
- KÖHLER, J., 1996, *Pompai. Untersuchungen zur hellenistischen Festkultur*. Frankfurt & Bern & New York: Peter Lang.
- KOZUB, Yu. I., 1974, Nekropol Olvii V–IV st. do n. e. [Necropolis of Olbia V–IV BC] Kyiv: Naukova dumka.
- LANGNER, M., 2012, Kam es auf die Bilder an? Handelskontakte, Verwendungskontexte und lokale Imitationen spätrotfiguriger Vasenbilder aus Athen. In: S. Schmidt & A. Stähli, Hrsg. *Vasenbilder im Kulturtransfer. Zirkulation und Rezeption griechischer Keramik im Mittelmeerraum*. München: Verlag C. H. Beck, 35–50.
- LEVENTI, I., 2007, *The Mondragone relief revisited. Eleusinian cult iconography in Campania*. *Hesperia*, 76, 107–141.
- LOPUKHOVA, O. B., 1990, Delos vo II v. do n. e. [Delos in the 2nd century BC]. In: E. S. Golubtsova, red. *Ellinizm: ekonomika, politika, kultura*. Moskva: Nauka, 223–248.
- LORETO, R., 2012, Da Märrib a Gaza. Profumi d'Arabia e rotte carovaniere: fonti epigrafiche ed evidenze archeologiche dal paese dell'incenso. In: A. Carannante & M. D'Acunto, eds. *I profumi nelle società antiche. Produzione, commercio, usi, valori simbolici*. Pandemos, 137–154.

- LOSEVA, N. M., 1968, Krasnofigurnaia keramika Fanagorii iz raskopok 1938–1962 godov [Red-figure pottery from Phanagoria from excavation in the years 1938–1962]. In: *Soobshcheniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitel'nykh iskusstv im. A. S. Pushkina*, 4, 85–93.
- LUNGU, V., 2013, *La céramique de style West Slope*. In: *Histria. Les résultats des fouilles*. Vol. XIV. Bucarest, Paris: Editura Academiei Romane, p. 1–305.
- MASSAR, N., 2008, Les thymiateria dans le monde grec: état des lieux. In: A. Verbanck-Piérard & N. Massar & D. Frère, dir. *Parfums de l'Antiquité. La rose et l'encens en Méditerranée, Catalogue de l'exposition*. Mariemont, 191–206.
- MEHL, V., 2015, Le sacrifice en Grèce ancienne ou quand les sens s'invitent à la fête. *Revue d'histoire*, 22, 44–55.
- NALIVKINA, M. A., 1970, Statuetki iz Kerkinitidy [Figurines from Kerkinitida]. In: *Terrakoty Severnogo Prichernomoria. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. G1-11, Vol. II. Moskva: Nauka, 66–68.
- NEILS, J., 2008, Adonia to Thesmophoria: Women and Athenian festivals. In: N. Kaltsas & A. Shapiro, eds. *Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens*. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation, 243–249.
- NILSSON, M. P., 1974, *Geschichte der griechischen Religion. Die hellenistische und römische Zeit*. Bd. II. München: Verlag C.H. Beck.
- PANTIKAPEI i Fanagorii. Dve stolitsy Bosporskogo tsarstva. Katalog vystavki* [Panticapaeum and Phanagoria. Two Capitals of the Bosporan Kingdom. Exhibition catalogue]. 2017. Moskva: OOO «Novye resheniia».
- PAROVICH-PESHIKAN, M., 1974, *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni* [Hellenistic necropolis of Olbia]. Kiev: Naukova dumka.
- PEREDOLSKAIA, A. A., 1945, Slonovaia kost iz kurgana Kul-Oba [Ivory from kurgan Kul-Oba]. In: *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, I, 69–83.
- PESCHLOW BINDOKAT, A., 1972, *Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jhs*. In: *Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts*, 87, 60–157.
- PETRAKOVA, A., 2007, *Venok iz tsvetov pakhuchikh. Aromaty v antichnoi literature* [Wreath of odorous flowers. Fragrances in ancient literature]. In: *Aromaty drevnosti. Katalog vystavki*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, 9–35.
- PETRAKOVA, A., 2012, Late Attic Red-figure Vases from Burials in the Kerch Area: The Question of Interpretation in Ancient and Modern Contexts. In: S. Schmidt & A. Stähli, Hrsg. *Vasenbilder im Kulturtransfer. Zirkulation und Rezeption griechischer Keramik im Mittelmeerraum*. München: Verlag C. H. Beck, 151–163.
- REITZAMMER, L., 2016, *The Athenian Adonia in Context. The Adonis Festival as Cultural Practice*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- ROSTOVTZEFF, M., 1937, Alexandrien und Rhodos. *Klio*, 30, 70–76.
- ROTROFF, S. I., 1991, Attic West Slope Vase Painting. *Hesperia*, Vol. 60, No. 1, 59–102.
- RUSYAYEVA, A. S., 1978, Orfizmi i kult Dionisa v Olvii [Orphism, and the Dionysus Cult in Olbia]. *Vestnik drevnei istorii*, 1, 87–104.
- RUSYAYEVA, A. S. & SUPRUNENKO, A. B., 2003, *Istoricheskie lichnosti ellino-skifskoi epokhi (kulturno-politicheskie kontakty i vzaimovliianiia)* [Historical personalities of Hellenic-Scythian time (cultural, political contacts and mutual influences)]. Kiev, Komsomolsk: Arkheologiya.
- RUSIAIEVA, M. V., 2008, Antychnyi svit Pivnichnoho Prychornomoria. Obrazotvorche ta vzhlykove mystetstvo [The Ancient World of Northern Black Sea area. Fine and Decorative art]. In: Skrypnyk H., red., *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. T. 1. Mystetstvo pervisnoi doby ta Starodavnoho svitu. Kyiv: ADEF-Ukraina, 380–565, 663–677.

- SAVOSTINA, E. A., 2012, *Ellada i Bospor. Grecheskaia skulptura na Severnom Ponte* [Hellas and Bosphorus. Greek sculpture in the North Pontus Area]. Kiev: ADEF-Ukraina.
- SCHEFOLD, K., 1934, *Untersuchungen zu den Kertscher Vasen*. Berlin & Leipzig: Verlag von Walter de Gruyter & Co.
- SIDOROVA, N. A. & TUGUSHEVA, O. V. & ZABELINA, V. S., 1985, *Antichnaia raspisnaia keramika iz sobraniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina* [Antique painted pottery in the Pushkin State Museum of the Fine Arts, Moscow]. Moskva: Iskusstvo.
- SILANTEVA, P. F., 1974, Terrakoty Pantikapeia [Terracottas from Panticapaeum]. In: *Terrakoty Severnogo Prichernomoria. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. G1-11, Vol. III. Moskva: Nauka, 5–37.
- SIMON, E., 1998a, Archäologisches zu Spende und Gebet in Griechenland und Rom. In: F. Graf, Hrsg. *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstags-Symposium für Walter Burkert. Castelen bei Basel 15. bis 18. März 1996*. Stuttgart & Leipzig: B. G. Teubner, 126–142, Abb. 32–39.
- SIMON, E., 1998b, *Die Götter der Griechen*. München: Hirmer Verlag.
- SKUDNOVA, V. M., 1988, *Arkhaicheskii nekropol Olvii* [Archaic necropolis of Olbia]. Leningrad: Iskusstvo.
- SOROKINA, N. P., 1997, *Religiia i koroplastika v antichnosti (figurnye sosudy iz sobraniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia)* [Religion and Terracottas in Antiquity (plastic flasks in the State Historical Museum)]. Moskva: «Vostochnaia literatura» Rossiiskoi akademii nauk.
- SQUILLACE, G., 2012, I profumi nel De odoribus di Teofrasto. In: A. Carannante & M. D'Acunto, eds. *I profumi nelle società antiche. Produzione, commercio, usi, valori simbolici*. Pandemos, 247–263.
- SQUILLACE, G., 2015, *Le lacrime di Mirra: miti e luoghi dei profumi nel mondo antico*. Bologna: Società editrice il Mulino.
- STEWART, A., 1990, *Greek Sculpture*. Vol. I: Text, Vol. II: Plates. New Haven & London: Yale University Press.
- TREISTER, M. IU., 2008, Izdeliia iz bronzy, kosti i ukrasheniia [Bronze, bone and jewelry]. In: *Trekhratnie kurgany. Kurgannaia gruppа vtoroi poloviny IV–III vv. do n. e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol & Bonn: Universum, 105–122.
- TREISTER, M. IU., 2015, Sinkreticheskie zhenskies bozhestva na iuvelirnykh izdeliakh iz Fanagorii i Gorgippii pervykh vekov n. e. i nekotorye nabliudeniia ob ikonografii Afrodity Uranii na Bospore. [Syncretic Female Deities on the First Centuries AD Jewelry Items from Phanagoria and Gorgippia and Some Observations on Iconography of Aphrodite Urania in the Bosporan Kingdom]. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 1, 308–337.
- SHEDEVRY antichnogo iskusstva iz sobraniia GMII im. A. S. Pushkina* [Masterpieces of Ancient Art in the Pushkin State Museum of the Fine Arts]. 2011, Moskva: ZAO «Gruppa EPOS».
- VINOGRADOV, Iu. A., 2012, Istoriia izucheniia nekropolia Iuz-Oba [History of the study of the necropolis of Yuz-Oba]. In: Vinogradov, Iu. A. & Zinko, V. N. & Smekalova, T. N. *Iuz-Oba. Kurgannyi nekropol aristokratii Bospora*. Vol. 1. Istoriia izucheniia i topografiia. Kiev: Master Knig, 11–222.
- VINOGRADOV, Iu. G., 1989, *Politicheskaiia istoriia Olviiskogo polisa VII–I vv. do n. e.* [Political history of Olbia Polis VII–I BC]. Moskva: Nauka.
- WIGAND, K., 1912, *Thymiateria*. Bonn: Carl Georgi, Universitäts-Buchdruckerei und Verlag.
- ZACCAGNINO, C., 1998, *Il thymiaterion nel mondo greco: analisi delle fonti, tipologia, impieghi*. Roma: L'erma di Bretschneider.
- ZACCAGNINO, C., 2001, Acquisizione di elementi alloigeni presso gli Enotri. Il caso dei thymiateria. *Florentia*, I, 145–198.

ZAITSOVA, K. I., 1962, Mestnaia keramika Olvii ellinisticheskogo vremeni (kurilnitsy i amfory) [Local Olbia ceramics of Hellenistic times (incense burners and amphorae)]. In: *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, VII, 184–206.

ZAITSOVA, K. I., 1997, Kultovye chashi V–I vekov do n. e. iz Severnogo Prichernomor'ia [Ritual vessels from the 3rd to 1st centuries B.C. from the North Coast of the Black Sea]. In: *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XXVIII, 38–53.

ZAVOIKIN, A. A., 2007, O stroitelnoi zhertve iz Fanagorii [The Building Sacrifice from Phanagorea]. In: A. V. Makhlaiuk, red. *Iz istorii antichnogo obshchestva. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu prof. E. A. Moleva*. Vol. 9–10. Nizhnii Novgorod: Izdatelstvo Nizhegorodskogo universiteta, 42–54.

ZAVOIKIN, A. A. & Kuznetsov, V. D., 2011, Drevneishee obshchestvennoe zdanie v Fanagorii [The earlier public building in Phanagoria]. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 4, 188–198.

Основні відомості про давньоеллінські фіміатерії та їх призначення

Мета статті – розкриття феномену давньоеллінських фіміатеріїв, виявлення різноманітних відомостей про сферу їх використання у приватних і публічних ритуалах на основі літературних, епіграфічних та образотворчих джерел (VII ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Основними методологічними принципами, використаними в статті, є системний підхід до джерел та їх порівняльно-історичний аналіз. Основними методами стали: емпіричний, аналітичний, структурно-типологічний та іконографічний. Фіміатерій (курильниця) вперше згадується в V ст. до н. е. в «Історії» Геродота. У наступних століттях вживається загальногрецька назва *thymiaterion*, яка увійшла пізніше і в західноєвропейські мови. Цей прилад використовували виключно при застосуванні вогню, тліючого вугілля або розпечених дрібних камінців при спалюванні запашної речовини, здебільшого ладану та духмяних висушених трав і квітів. Фіміатерії не мали канонічних форм і розмірів. У писемних джерелах також відомі під назвою: *botiskos*, *libanotis* (*libanotris*), *escharis*, *tripodiskos* тощо. У статті аналізуються основні конструктивні елементи фіміатеріїв. Досліджуючи зображення фіміатеріїв на давньогрецьких пам'ятках мистецтва та в ліричній поезії, автор показує, що вони мали вжиток в архаїчний період. Найдавніший приклад використання фіміатерія в культовій практиці кінця VI до н. е. також зафіксовано у Фанагорії на Боспорі. Найчастіше вони показані у різноманітних міфологічних сценах на червонофігурній аттичній кераміці кінця V–IV ст. до н. е., значну кількість якої знайдено у Пантикапеї і навколишній території. Грецька іконографія міфологічних сюжетів на цих вазах була цілком зрозумілою місцевому населенню. Найбільша кількість образотворчих, нумізматичних та епіграфічних джерел, які прямо чи опосередковано вказують на використання фіміатеріїв на Боспорі припадає на середину IV–II ст. до н. е., що загалом характерно для їх поширення в елліністичній Греції, зокрема в святилищах Делосу. Аромати – важлива складова курильниць. Тільки Орфічні гімни проливають світло на застосування відповідних фіміамів (у чистому вигляді чи в суміші) для розкурювання окремо для кожного бога чи героя. Насамкінець постає ключове питання: які пахощі розкурювали в фіміатеріях і звідки вони потрапляли до Греції? Згідно з літературними джерелами, ароматні речовини рослинного походження, передусім ладан і мирру привозили з Південної Аравії та Сирії. Сфера використання фіміатеріїв пов'язана з ритуалами у святилищах і храмах, релігійних процесіях, під час похорон, на симпосіях і весіллях, які супроводжував різноманітний ароматний дим. Стаття є практичним підґрунтям для подальшого різнобічного вивчення курильниць з античних держав Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії.

Ключові слова: фіміатерій, курильниця, ладан, мирра, Північне Причорномор'я, Боспор, Фанагорія, аттична червонофігурна кераміка IV ст. до н. е., аттична кераміка з росписом у стилі «West Slope», еллінізм.

Maryna Rysiaieva, Ph. D., Associate Professor, National Academy of Fine Art and Architecture (Ukraine)

Марина Русяєва, кандидат мистецтвознавства, доцент, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0498-0611>

Received: 18-11-2019

Advance Access Published: December, 2019